अथामरकोशेसटीकप्रथमकांडप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ कोशस्यैवमहीपानांकोशस्यविदुषामपि ॥ उपयोगोमहान्यस्मात्क्लेशस्तेनविनाभवेत् ॥ १ ॥ गोमांतकप्रांतजुषाश्रीमहेश्वरशर्मणा ॥ कृताटीकाऽमरेकोशेसंक्षिप्तार्थासुबोधिनीं ॥ २ ॥ सामयापूरिताकोशांतरशब्दाभिपूरणात् ॥ भाषापर्यायशब्दैश्चक्वचिल्लिंगादिभेदतः ॥ ३ ॥ त्रिकांडशेषोहैमश्चविश्वकोशोऽथमेदिनी ॥ एवमादिषुयेशब्दालिखितास्तेक्वचित्क्वचित् ॥ ४ ॥ उदाहरणमप्यत्रबालानांबोधहेतवे ॥ केषुचिल्लिखितंनूत्नंशब्देषुप्राकृतंक्वचित् ॥ ५ ॥ क्वचित्पदानामर्थोपिदुर्बोधानांप्रदर्शितः ॥ नामूलंकिंचिदप्यत्रपदादिलिखितंमया ॥ ६ ॥ ग्रंथांतरज्ञापनाय="-"चेत्थंसंज्ञाप्रकल्पिता ॥ क्षेपकाःप्रायशःश्लोकास्तथाऽत्रलिखितामया ॥ ७ ॥ शास्त्रेषुकाव्येषुकृतश्रमायैतैःक्षम्यतामत्रखिलंयदस्ति ॥ बालोपकृत्यैविहितंमयैतत्प्रायेणमुग्धंतिहियेलिखंति ॥ ८ ॥ पाठशालाधिपेक्स्यान्क्यांडीसाहेबसंज्ञिते ॥ तत्पंडिताऽशिष्टनेनविदुषातदनुज्ञया ॥ ९ ॥ तळेकरोपाभिधेनरघुनाथेनशोधिता ॥ व्याख्याऽमरविवेकाख्यावर्द्धिताव्यापितापुनः ॥ १० ॥ षष्ठावृत्तिः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ वंदेतंपरमानंदंवामार्द्धेनोमयायुतं ॥ रज्जौभुजंगवद्यत्रविवरीदृत्यतेजगत् ॥ इहखलुश्रीमदमरसिंहश्चिकीर्षितस्यनामलिंगानुशासनस्यनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थंकृतमंगलंग्रंथादौशिष्यशिक्षार्थंनिबध्नाति ॥ यस्येति । धोधीराः अगाधस्यातिगंभीरस्य ज्ञानकरुणयोःसमुद्रस्य यस्य अनघानिर्मलागुणाःक्षांत्यादयःसंति सोऽक्षयःश्रियेसंपत्तयेअमृतायमोक्षार्थंचभवद्भिःसेव्यतामाराध्यतां॥ १ ॥चिकीर्षितंप्रतिजानीते॥समाहृत्येति॥अन्येषांतंत्राणिशास्त्रांतराणि " नामलिंगानुशासनानि " समाहृत्यएकत्रकृत्वा संक्षिप्तैः अल्पविस्तरबव्हर्थैःप्रतिसंस्कृतैःप्रतिपदंप्रकृतिप्रत्ययविचारेणकृतसं

यस्यज्ञानदयासिंधोरगाधस्यानघागुणाः॥ सेव्यतामक्षयोधीराःसश्रियेचामृतायच॥ १ ॥ समाहृत्यान्यतंत्राणि संक्षिप्तैःप्रतिसंस्कृतैः॥ संपूर्णमुच्यतेवर्गैर्नामलिंगानुशासनं॥ २॥ प्रायशोरूपभेदेनसाहचर्याच्चकुत्रचित्॥ स्त्रीपुन्नपुंसकंज्ञेयंतद्विशेषविधेःक्वचित्॥ ३॥

स्कारैःवर्गैःसजातीयसमूहैःसंपूर्णसांगोपांगं नाम्नांस्वरित्यादीनांलिंगानांचस्त्रीपुन्नपुंसकाख्यानांअनुशासनंव्युत्पादकंशास्त्रमुच्यते मयेतिशेषः ॥ २ ॥ अथवक्ष्यमाणशास्त्रस्यतावत्परिभाषामाहत्रिभिःश्लोकैः ॥ प्रायशइति ॥ अत्रप्रायशः बाहुल्येनरूपभेदेनआकारविशेषेणस्त्रीपुन्नपुंसकंज्ञेयं ॥ यथा लक्ष्मीःपद्मालयापद्मा । पिनाकोजगवंधनुः । तथाकुत्रचित्साहचर्याच्छब्दांतरसान्निध्याल्लिंगंज्ञेयं । यथाअश्वयुगश्विनी । ब्रह्मात्मभूःसुरज्येष्ठः । वियद्विष्णुपदं । अत्रसंदिग्धानि अश्वयुग्ब्रह्मवियंति । अश्विन्यात्मभूविष्णुपदसाहचर्यात्स्त्रीपुन्नपुंसकलिंगानि । तथाक्वचित्तद्विशेषविधेः लिंगविशेषोक्तेः । यथाभेरीस्त्रीदुंदुभिःपुमान् । क्लीबेत्रिविष्टपं ॥ ३ ॥

भेदेति । अत्रास्मिन्ग्रंथेऽनुक्तानामव्युत्पादितानां भिन्नलिंगानामसमानलिंगानांनाम्नांभेदाख्यानाय लिंगभेदंसमाख्यातुंद्वंद्वोनकृतः। यथा। कुलिशंभिदुरंपविः। नतुकुलिशभिदुरपवयइति। तथैकशेषोपिनकृतः। शिष्यमाणलिंगस्यैवप्रतीतेः। यथा। नभःखंश्रावणोनभाः। नतुखश्रावणौतुनभसीइति। तथाक्रमादृतेक्रमंविनासंकरोपिभिन्नलिंगानांमिश्रीभावोपिनकृतः। साहचर्येणलिंगनिश्चयाभावप्रसंगात्। किंतुस्त्रीपुन्नपुंसकानिक्रमेणपठितानि। यथा। स्तवःस्तोत्रंस्तुतिर्नुतिः। नतुस्तुतिःस्तोत्रंस्तवोनुतिरिति। अत्रप्रायशोरूपभेदेनेत्याद्युक्तरीत्यायेषांलिंगंव्युत्पादितंतेषांतुभिन्नलिंगानामपिस्थलांतरे द्वंद्वादयःकृताः। यथा। अप्सरोयक्षरक्षोगंधर्वकिन्नराः। मातापितरौपितरौ ॥४॥ त्रिलिंग्यामिति। त्रिलिंग्यांलिंगत्रयसमाहारेत्रिष्वितिपदमुक्तं। यथा।

भेदाख्यानायनद्वंद्वोनैकशेषोनसंकरः॥ कृतोऽत्रभिन्नलिंगानामनुक्तानांक्रमादृते॥४॥ त्रिलिंग्यांत्रिष्वितिपदंमिथुनेतुद्वयोरिति॥ निषिद्धलिंगंशेषार्थंत्वंताथादिनपूर्वभाक्॥५॥

त्रिषुस्फुलिंगोऽग्निकणः। स्फुलिंगशब्दोलिंगत्रयेपिवर्ततइत्यर्थः॥ तथामिथुनेस्त्रीपुंसयोर्द्वयोरितिपदं। यथा। वन्हेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ। तथानिषिद्धलिंगंशेषार्थं। यत्रलिंगंनिषिद्धंतत्रतदवशिष्टंलिंगंज्ञेयं। यथाव्योमयानंविमानोऽस्त्रीत्यत्रस्त्रीलिंगेनिषिद्धेविमानस्यपुन्नपुंसकविधिः। तथातुशब्दःअंतोयस्यतत्त्वंतं। अथशब्दःआदिर्यस्यतदथादि। इदंद्वयंपूर्वभाक्नभवति पूर्वेणनसंबध्यते। यथापुलोमजाशचींद्राणीनगरीत्वमरावतीत्यत्रनगरीतित्वंतंपदंइंद्राण्यानसंबध्यते। किंत्वमरावत्यासंबद्धं। तथानित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयोभरइत्यथादिपदंनपूर्वभाक्। किंतुभरस्यपर्यायः॥५॥

स्वरिति।स्वः।स्वर्गः।नाकः।त्रिदिवः।त्रिदशालयः।सुरलोकः।द्यौः।द्यौः।त्रिविष्टपं।इतिनवनामानिस्वर्गस्य । तत्रस्वरित्यव्ययंलिंगसंख्याकारकाभाववदित्यर्थः।द्योदिवौद्वे स्त्रीलिंगे ।द्यौर्गोवदाद्यः। द्योः दिवौ दिवःद्युभ्यामित्याद्यपरः।"त्रिविष्टपंक्लीबेनपुंसकेएव।त्रिदशालयादयःसुरसुदना दिशब्दोपलक्षकाः।एवमुत्तरत्रापिअर्थसाम्येनपर्यायांतराणिस्वयमूह्यानि ॥६॥ अमराः। निर्जराः। देवाः।त्रिदशाः। विबुधाः। सुराः।सुपर्वाणः।सुमनसः।त्रिदिवेशाः।दिवौकसः।

स्वरव्ययंस्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः॥ सुरलोकोद्योदिवौद्वेस्त्रियांक्लीबेत्रिविष्टपं ॥ ६ ॥ अमरानिर्जरादेवास्त्रिदशाविबुधाःसुराः॥ सुपर्वाणःसुमनसस्त्रिदिवेशादिवौकसः ॥ ७ ॥ आदितेयादिविषदोलेखाअदितिनंदनाः॥ आदित्याऋभवोऽस्वप्नाअमर्त्याअमृतांधसः ॥८॥ बर्हिर्मुखाःक्रतुभुजोगीर्वाणादानवारयः॥ वृंदारकादैवतानि पुंसिवादेवताःस्त्रियां॥ ९ ॥

" दिवोकसः । " ॥ ७ ॥ आदितेयाः।दिविषदः । लेखाः । अदितिनंदनाः । आदित्याः । ऋभवः। अस्वप्नाः । अमर्त्याः । अमृतांधसः ॥ ८ ॥ बर्हिर्मुखाः । क्रतुभुजः । गीर्वाणाः । " गीर्बाणाः । " दानवारयः । वृंदारकाः । दैवतानि । देवताः । इति षड्विंशतिनामानिदेवानां । व्यक्तिबाहुल्याद्बहुवचनप्रयोगः । विकल्पेनदैवतशब्दःपुंसि । यथादैवतमिदंदैवतोयमिति । देवएवदेवतास्वार्थेतल् ॥ ९ ॥

अथसंघचारिणआह॥आदित्येति।आदित्याद्वादश।विश्वेत्रयोदश।वसवोऽष्टौ।तुषिताःषड्विंशत्।आभास्वराःचतुःषष्टिः।अनिलाएकोनपंचाशत्।महाराजिकाःविंशत्यधिकशतद्वयं । साध्याद्वादश । रुद्राएकादश । एतागणदेवताः।अत्रतुषिताद्यागणाबौद्धपातंजलादौद्रष्टव्याः॥१०॥देवयोनीनाह ॥ विद्येति।विद्याधराजीमूतवाहनादयः।अप्सरसोदेवांगनाः।यक्षाःकुबेरादयः।रक्षांसिमायाविनोलंकादिवासिनः। गंधर्वास्तुंबुरुप्रभृतयोदेवगायनाः। किन्नराअश्वादिमुखानराकृतयः।पिशाचाःपिशिताशाभूतविशेषाः।गुह्यकाःमणिभद्रादयः। " निधिरक्षंतियेरक्षास्तेस्युर्गुह्यकसंज्ञकाः।" सिद्धाःविश्वावसुप्रभृतयः। भूताःबालग्रहादयोरुद्रानुचरावा।जातावेकवचनानि। एतेदेवयोनिसंज्ञकाइत्यर्थः।विद्याधरोऽप्सरइतिपाठःभिन्नलिंगत्वादयेऽनभिधानादसमासइतिरामाश्रम्यां॥११॥असुराः। " आसुराः। "दैत्याः। दैतेयाः। दनुजाः। इंद्रादयः।दानवाः। शुक्रशिष्याः। दितिसुताः। पूर्वदेवाः। सुरद्विषः। इतिदशनामान्यसुराणां ॥१२॥ सर्वज्ञः। सुगतः। बुद्धः।धर्मराजः।तथागतः।समंतभद्रः। भगवान्। मारजित्।लोकजित्। जिनः॥१३॥

आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः॥महाराजिकसाध्याश्चरुद्राश्चगणदेवताः॥ १०॥ विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगंधर्वकिन्नराः॥पिशाचोगुह्यकःसिद्धोभूतोऽमीदेवयोनयः॥ ११॥ असुरादैत्यदैतेयदनुजेंद्रारिदानवाः॥ शुक्रशिष्यादितिसुताःपूर्वदेवाःसुरद्विषः॥ १२॥ सर्वज्ञःसुगतोबुद्धोधर्मराजस्तथागतः॥ समंतभद्रोभगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः॥ १३॥

षडभिज्ञः।दशबलः।अद्वयवादी।विनायकः।मुनींद्रः।श्रीघनः।शास्ता।मुनिः।इत्यष्टादशबुद्धस्य ॥ शाक्यमुनिः ॥१४॥ शाक्यसिंहः।सर्वार्थसिद्धः।शौद्धोद निः।गौतमः।अर्कबंधुः।मायादेवीसुतः ।इतिसप्तनामानिबुद्धावांतरभेदस्यशाक्यमुनेः ॥१५॥ ब्रह्मा । आत्मभूः । सुरज्येष्ठः ।परमेष्ठी ।पितामहः।हिरण्य गर्भः। लोकेशः । स्वयंभूः । चतुराननः ॥१६॥ धाता । अब्जयोनिः । द्रुहिणः।"द्रुघणः" । विरिंचिः । "विरिंचः। " कमलासनः । स्रष्टा । प्रजापतिः ।

षडभिज्ञोदशबलोऽद्वयवादीविनायकः ॥ मुनींद्रःश्रीघनःशास्तामुनिःशाक्यमुनिस्तुयः ॥ १४॥ सशाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धःशौद्धोदनिश्चसः ॥ गौतमश्चार्कबंधुश्चमायादेवीसुतश्चसः ॥ १५॥ ब्रह्मात्मभूःसुरज्येष्ठःपरमेष्ठीपि तामहः॥ हिरण्यगर्भोलोकेशःस्वयंभूश्चतुराननः॥ १६॥ धाताऽब्जयोनिर्द्रुहिणोविरिंचिःकमलासनः॥ स्रष्टाप्रजा पतिर्वेधाविधाताविश्वसृड्विधिः॥ १७॥ "नाभिजन्मांडजःपूर्वोनिधनःकमलोद्भवः ॥ सदानंदोरजोमूर्तिःस त्यकोहंसवाहनः"॥१॥ विष्णुर्नारायणःकृष्णोवैकुंठोविष्टरश्रवाः॥दामोदरोहृषीकेशःकेशवोमाधवःस्वभूः॥ १८॥

वेधाः । विधाता । विश्वसृट् । विधिः । इतिविंशतिर्ब्रह्मणः ॥ १७ ॥ विष्णुः । नारायणः । " नरायणः " कृष्णः । वैकुंठः । विष्टरश्रवाः । दामोदरः । हृषीकेशः । केशवः । माधवः । स्वभूः ॥ १८ ॥

दैत्यारिः । पुंडरीकाक्षः । गोविंदः । गरुडध्वजः । पीतांबरः । अच्युतः । शार्ङ्गी । विष्वक्सेनः । " विश्वक्सेनः " जनार्दनः ॥ १९ ॥ उपेंद्रः । इंद्रावरजः । चक्रपाणिः । चतुर्भुजः । पद्मनाभः । मधुरिपुः । वासुदेवः । त्रिविक्रमः ॥२०॥ देवकीनंदनः । शौरिः । "सौरिः " श्रीपतिः । पुरुषोत्तमः । वनमाली । बलिध्वंसी। कंसारातिः । अधोक्षजः ॥२१॥ विश्वंभरः । कैटभजित् । विधुः । श्रीवत्सलांछनः । पुराणपुरुषः । यज्ञपुरुषः । नरकांतकः

दैत्यारिःपुंडरीकाक्षोगोविंदोगरुडध्वजः ॥ पीतांबरोऽच्युतःशार्ङ्गीविष्वक्सेनोजनार्दनः ॥ १९ ॥ उपेंद्रइंद्रावरजश्चक्रपाणिचतुर्भुजः ॥ पद्मनाभोमधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥ देवकीनंदनःशौरिःश्रीपतिःपुरुषोत्तमः॥ वनमालीबलिध्वंसीकंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥ विश्वंभरःकैटभजिद्विधुःश्रीवत्सलांछनः ॥ पुराणपुरुषोयज्ञपुरुषोनरकांतकः ॥ २२ ॥ जलशायीविश्वरूपोमुकुंदोमुरमर्दनः ॥ वसुदेवोऽस्यजनकःसएवानकदुंदुभिः ॥ २३ ॥ बलभद्रःप्रलंबघ्नोबलदेवोऽच्युताग्रजः ॥ रेवतीरमणोरामःकामपालोहलायुधः ॥ २४ ॥

॥ २२ ॥ जलशायी । विश्वरूपः । मुकुंदः । मुरमर्दनः । इतिषट्चत्वारिंशद्विष्णोः । अस्यकृष्णस्यजनकःपितावसुदेवः। वसुदेवएवआनकदुंदुभिः । द्वेकृष्णपितुः ॥ २३ ॥ बलभद्रः । प्रलंबघ्नः । बलदेवः । अच्युताग्रजः ॥ रेवतीरमणः । रामः । कामपालः । हलायुधः ॥ २४ ॥

नीलांबरः।रौहिणेयः।तालांकः।मुसली। " मुषली " हली। संकर्षणः।सीरपाणिः।कालिंदीभेदनः।बलः।इतिसप्तदशबलरामस्य ॥ २५॥ मदनः।मन्मथः। मारः।प्रद्युम्नः।मीनकेतनः।कंदर्पः।दर्पकः।अनंगः।कामः।पंचशरः। स्मरः ॥ २६॥ शंबरारिः।"संबरारिः" ।मनसिजः।कुसुमेषुः।अनन्यजः।पुष्पधन्वा। रति पतिः।मकरध्वजः।आत्मभूः ॥ इत्येकोनविंशतिर्मदनस्यनामानि ॥ २७॥ " अरविंदमशोकंचचूतंचनवमल्लिका ॥ नीलोत्पलंचपंचैतेपंचबाणस्यसाय

नीलांबरोरौहिणेयस्तालांकोमुसलीहली ॥ संकर्षणःसीरपाणिःकालिंदीभेदनोबलः ॥ २५ ॥ मदनोमन्मथोमारः प्रद्युम्नोमीनकेतनः ॥ कंदर्पोदर्पकोऽनंगःकामःपंचशरःस्मरः ॥ २६ ॥ शंबरारिर्मनसिजःकुसुमेषुरनन्यजः ॥ पु ष्पधन्वारतिपतिर्मकरध्वजआत्मभूः ॥ २७ ॥ ब्रह्मसूर्ऋष्यकेतुःस्यादनिरुद्धउषापतिः ॥ लक्ष्मीःपद्मालयापद्माकम लाश्रीर्हरिप्रिया ॥ २८ ॥ इंदिरालोकमातामाक्षीरोदतनयारमा ॥ शंखोलक्ष्मीपतेःपांचजन्यश्चक्रंसुदर्शनं ॥ २९ ॥

काः ॥ १ ॥ उन्मादनस्तापनश्चशोषणःस्तंभनस्तथा ॥ संमोहनश्चकामस्यपंचबाणाःप्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ " ब्रह्मसूः । ऋष्यकेतुः । " ऋश्यकेतुः । वि श्वकेतुः "। अनिरुद्धः । उषापतिः । इतिचत्वारिप्रद्युम्नसूनोः । लक्ष्मीः । पद्मालया । पद्मा । कमला । श्रीः । हरिप्रिया ॥ २८ ॥ इंदिरा । लोक माता । मा । क्षीरोदतनया । रमा । इत्येकादशलक्ष्म्याः । लक्ष्मीपतेर्विष्णोःशंखःपांचजन्यः । तस्यचक्रंसुदर्शननामकं । "सुदर्शनः" ॥ २९ ॥

तस्यगदाकौमोदकी । "कौपोदकी"। तस्यखङ्गःनंदकः । तस्यमणिःकौस्तुभः । तस्यचापःशार्ङ्गं। अस्योरस्थलांछनंश्रीवत्सः। एकैकं ॥३०॥ गरुत्मान्। गरुडः। तार्क्ष्यः। वैनतेयः। खगेश्वरः। नागांतकः। विष्णुरथः। सुपर्णः। पन्नगाशनः। इतिनवनामानिगरुडस्य ॥३१॥ शंभुः। ईशः। पशुप

कौमोदकीगदाखङ्गोनंदकःकौस्तुभोमणिः॥ चापःशार्ङ्गंमुरारेस्तुश्रीवत्सोलांछनंस्मृतं ॥३०॥ "अश्वाश्वशैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः॥ सारथिर्दारुकोमंत्रीत्युद्धवोवनजोगजः ॥ १ ॥" गरुत्मान्गरुडस्तार्क्ष्योवैनतेयःखगेश्वरः॥ नागांतकोविष्णुरथःसुपर्णःपन्नगाशनः ॥ ३१ ॥ शंभुरीशःपशुपतिःशिवःशूलीमहेश्वरः॥ ईश्वरःशर्वईशानःशंकरश्चंद्रशेखरः ॥ ३२ ॥ भूतेशःखंडपरशुर्गिरीशोगिरिशोमृडः ॥ मृत्युंजयःकृत्तिवासाःपिनाकीप्रमथाधिपः॥ ३३॥ उग्रःकपर्दीश्रीकंठःशितिकंठःकपालभृत्॥ वामदेवोमहादेवोविरूपाक्षस्त्रिलोचनः॥ ३४ ॥

तिः। शिवः। शूली। महेश्वरः॥ ईश्वरः।शर्वः।"सर्वः"। ईशानः। शंकरः। चंद्रशेखरः॥३२॥ भूतेशः। खंडपरशुः। गिरीशः। गिरिशः। मृडः। मृत्युंजयः। कृत्तिवासाः। पिनाकी। प्रमथाधिपः ॥३३॥ उग्रः। कपर्दी। श्रीकंठः। शितिकंठः। कपालभृत् ।वामदेवः। महादेवः। विरूपाक्षः। त्रिलोचनः ॥३४॥

कृशानुरेताः । सर्वज्ञः । धूर्जटिः । नीललोहितः । हरः "हीरः" स्मरहरः । भर्गः । "भर्ग्यः" त्र्यंबकः । त्रिपुरांतकः ॥३५॥ गंगाधरः । अंधकरिपुः । क्रतुध्वंसी । वृषध्वजः । व्योमकेशः । भवः । भीमः । स्थाणुः । रुद्रः । उमापतिः । इत्यष्टचत्वारिंशन्नामानिशिवस्य । ईशितुंशीलमस्येश्वरः । ईष्टेतच्छीलईशानः ॥३६॥ अस्यशंभोःजटाजूटःकपर्दनामा । अस्यधनुःअजगवं । "अजकवं" तदेवपिनाकइत्यपि । अस्यपारिषदाःपरिषदिसाधवः । "पारिषद्याः" प्रमथाः । ब्राह्मीत्याद्याः । "ब्रह्माण्याद्याः" मातरः । यथाहुः ब्राह्मीमाहेश्वरीचैवकौमारीवैष्णवीतथा ॥ वाराहीचतथेंद्राणीचामुंडाःसप्तमातरइति ॥३७॥ विभूतिः ।

कृशानुरेताःसर्वज्ञोधूर्जटिर्नीललोहितः ॥ हरःस्मरहरोभर्गस्त्र्यंबकस्त्रिपुरांतकः ॥ ३५ ॥ गंगाधरोंऽधकरिपुःक्रतुध्वंसीवृषध्वजः ॥ व्योमकेशोभवोभीमःस्थाणूरुद्रउमापतिः ॥ ३६ ॥ "अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्चगजारिश्चमहानटः ॥" कपर्दोऽस्यजटाजूटःपिनाकोऽजगवंधनुः ॥ प्रमथाःस्युःपारिषदाब्राह्मीत्याद्यास्तुमातरः ॥ ३७ ॥ विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ॥ उमाकात्यायनीगौरीकालीहैमवतीश्वरी ॥ ३८ ॥

भूतिः । ऐश्वर्यं । इतित्रीणिऐश्वर्यस्य । तत्तु । अणिमामहिमेत्यादिभेदैरष्टविधं ॥ "तेचाष्टौभेदायथा । अणिमामहिमाचैवगरिमालघिमातथा ॥ प्राप्तिःप्राकाम्यमीशित्वंवशित्वंचाष्टसिद्धयः ॥ अणोर्भावः । महतोभावःयेनब्रह्मांडेनमाति । गुरोर्भावः । लघोर्भावः । प्राप्तिरंगुल्यग्रेणचंद्रादेः । प्रकामस्यभावइच्छानभिघातः । ईशिनोभावःप्रभुत्वंयेनस्थावराअप्याज्ञाकारिणः । वशिनोभावः येनभूमावपिउन्मज्जननिमज्जने ॥" उमा । कात्यायनी । गौरी । काली । "काला ।" हैमवती । ईश्वरी । "ईश्वरा" ॥३८॥

शिवा "शिवी" भवानी । रुद्राणी । शर्वाणी । सर्वमंगला । अपर्णा । पार्वती । दुर्गा । मृडानी । चंडिका । अंबिका ॥ ३९ ॥ आर्या । दाक्षायणी। गिरिजा । मेनकात्मजा । इत्येकविंशतिःपार्वत्याः । विनायकः । विघ्नराजः । द्वैमातुरः । गणाधिपः ॥ ४० ॥ एकदंतः । हेरंबः । लंबोदरः । गजाननः । इत्यष्टौगणेशस्य । कार्तिकेयः । महासेनः । शरजन्मा । षडाननः ॥ ४१॥ पार्वतीनंदनः । स्कंदः । सेनानीः । अग्निभूः । गुहः । बाहुलेयः । ता

शिवाभवानीरुद्राणीशर्वाणीसर्वमंगला ॥ अपर्णापार्वतीदुर्गामृडानीचंडिकांबिका ॥ ३९ ॥ आर्यादाक्षायणी चैवगिरिजामेनकात्मजा ॥ विनायकोविघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ॥ ४० ॥ अप्येकदंतहेरंबलंबोदरगजाननाः ॥ कार्तिकेयोमहासेनःशरजन्माषडाननः ॥ ४१ ॥ पार्वतीनंदनःस्कंदःसेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखःशिखिवाहनः ॥ ४२ ॥ षाण्मातुरःशक्तिधरःकुमारःक्रौंचदारणः ॥ शृंगीभृंगीरिटिस्तुंडीनंदिकोनंदिकेश्वरः ॥ ४३ "कर्ममोटीतुचामुंडाचर्ममुंडातुचर्चिका ॥" इंद्रोमरुत्वान्मघवाबिडौजाःपाकशासनः ॥ वृद्धश्रवाःशुनासीरःपुरुहूतःपुरंदरः ॥ ४४ ॥

रकजित् । विशाखः । शिखिवाहनः ॥ ४२ ॥ षाण्मातुरः । शक्तिधरः । कुमारः । क्रौंचदारणः । "क्रौंचदारणः" इतिसप्तदशस्कंदस्य । शृंगी । भृंगी । रिटिः । तुंडी । नंदिकः । नंदिकेश्वरः । इतिषण्नामानिनंदिनः ॥ ४३ ॥ इंद्रः । मरुत्वान् । मघवा । "मघवान्" बिडौजाः । पाकशासनः । वृद्धश्रवाः । शुनासीरः । "द्वितालव्यः । द्विदंत्यश्च" । पुरुहूतः । पुरंदरः ॥ ४४ ॥

जिष्णुः।लेखर्षभः।शक्रः।शतमन्युः।दिवस्पतिः।सुत्रामा "सूत्रामा" गोत्रभित्।वज्री।वासवः। वृत्रहा। वृषा॥४५॥ वास्तोष्पतिः। सुरपतिः। बलारातिः। शचीपतिः।जंभभेदी। हरिहयः। स्वाराट्।नमुचिसूदनः॥४६॥ संक्रंदनः। दुश्च्यवनः। तुराषाट्। मेघवाहनः।आखंडलः।सहस्राक्षः।इतिपंचत्रिंशदिंद्रस्य। तत्रस्वाराट्जकारांतः। तुराषाट्हांतः। ऋभुक्षानांतः पथिवत्। तस्येंद्रस्यप्रियातुपुलोमजेत्युत्तरेणसंबंधः॥४७॥ पुलोमजा। शची। "दंत्यादिरपि"

जिष्णुर्लेखर्षभःशक्रःशतमन्युर्दिवस्पतिः॥ सुत्रामागोत्रभिद्वज्रीवासवोवृत्रहावृषा॥४५॥ वास्तोष्पतिःसुरपति र्बलारातिःशचीपतिः॥जंभभेदीहरिहयःस्वाराण्नमुचिसूदनः॥४६॥संक्रंदनोदुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः॥आ खंडलःसहस्राक्षऋभुक्षास्तस्यतुप्रिया॥४७॥ पुलोमजाशचींद्राणीनगरीत्वमरावती॥ हयउच्चैःश्रवाःसूतोमात लिर्नंदनंवनं॥४८॥ स्यात्प्रासादोवैजयंतोजयंतःपाकशासनिः॥ ऐरावतोऽभ्रमातंगैरावणाभ्रमुवल्लभाः॥४९॥

इंद्राणी। इतित्रयमिंद्रप्रियायाः। इंद्रस्यनगरीतुअमरावती। तस्यअश्वउच्चैःश्रवाः। तस्यसारथिर्मातलिः। तस्योपवनंनंदनं॥४८॥ इंद्रस्यप्रासादोगृह विशेषःवैजयंतनामा। जयंतः। पाकशासनिः। द्वेइंद्रपुत्रस्य। ऐरावतः। अभ्रमातंगः। ऐरावणः। अभ्रमुवल्लभः। इतिचत्वारिऐरावतस्य॥४९॥

ह्लादिनी। वज्रं। कुलिशं। भिदुरं। "भिदिरं"। पविः। शतकोटिः। स्वरुः। "सांतोपि" शंबः। "संबः। शंबः तालव्या अपिदंत्याश्चसंबस्रूकरपांसवइत्यूष्म विवेकः" दंभोलिः। अशनिः। इतिदशकंवज्रस्य। तत्रह्लादिनीस्त्री। वज्रमस्त्री पुन्नपुंसकलिंगं। पव्यादयःपुंसि। अशनिर्द्वयोःस्त्रीपुंसयोः॥ ५०॥ व्योम यानं। विमानः। द्वेविमानस्य। तत्रविमानःपुंसिक्लीबेच। नारददेवलाद्याःसुरर्षयः। एकं। सुधर्मा। देवसभा। इतिद्वेदेवसभायाः। पीयूषं। "पेयूषं"

ह्लादिनीवज्रमस्त्रीस्यात्कुलिशंभिदुरंपविः॥ शतकोटिःस्वरुःशंबोदंभोलिरशनिर्द्वयोः॥ ५०॥ व्योमयानंविमानो ऽस्त्रीनारदाद्याःसुरर्षयः॥ स्यात्सुधर्मादेवसभापीयूषममृतंसुधा॥ ५१॥ मंदाकिनीवियद्गंगास्वर्णदीसुरदीर्घिका॥ मेरुःसुमेरुर्हेमाद्रीरत्नसानुःसुरालयः॥ ५२॥ पंचैतेदेवतरवोमंदारःपारिजातकः॥ संतानःकल्पवृक्षश्चपुंसिवाहरिचंदनं॥ ५३॥ सनत्कुमारोवैधात्रःस्वर्वैद्यावश्विनीसुतौ॥ नासत्यावश्विनौदस्रावाश्विनेयौचतावुभौ॥ ५४॥

अमृतं। सुधा। त्रीण्यमृतस्य॥ ५१॥ मंदाकिनी। वियद्गंगा। स्वर्णदी। सुरदीर्घिका। चत्वारिमंदाकिन्याः। मेरुः। सुमेरुः। हेमाद्रिः। रत्नसानुः। सुरालयः। पंचकंकनकाचलस्य॥ ५२॥ मंदारः। पारिजातकः। संतानः। कल्पवृक्षः। हरिचंदनं। पंचैतेदेवतरवः। तत्रहरिचंदनंक्लीबपुंसोः॥ ५३॥ सनत्कुमारः। "सनात्कुमारः।" वैधात्रः। द्वेसनकादेः। स्वर्वैद्यौ। अश्विनीसुतौ॥ नासत्यौ। अश्विनौ। दस्रौ। आश्विनेयौ। इतिषट्कअश्विनीकुमारयोः। तावुभौयमलौअतएवद्विवचनं॥ ५४॥

उर्वशीमुखाः उर्वशीमेनकारंभेत्याद्याः।अप्सरसः।स्वर्वेश्याइतिचोच्यंते।द्वे। घृताचीमेनकारंभाउर्वशीचतिलोत्तमा । सुकेशीमंजुघोषाद्याःकथ्यंतेऽप्सरसोबुधैः।अत्रअप्सरसःशब्दएकस्यामपिव्यक्तौबहुवचनांतःस्त्रीलिंगः।अप्सराइत्यपिप्रयोगदर्शनात्प्रायशोबहुत्वं।हाहाः।हूहूः।एवमाद्यायेषांतेतथा।।दिवौकसांदेवानांगंधर्वाःगायनाः । एकैकं । आद्यशब्दात्तुंबुरुविश्वावसुचित्ररथप्रभृतयः।हाहाशब्दस्यरूपंतु । हाहाः।हाहौ।हाहाः ।हाहां। हाहौ।हाहान् । हाहाभ्यामित्यादि । "हाहाःसांतोपि । गंधर्वोहाहसिप्रोक्तइतिरत्नकोशात् ।" हूहूशब्दस्यद्वितीयैकवचनंहूहूमित्यादिद्रष्टव्यं । "हहाइत्यादिन्ह्रस्वःहुहुइत्युभयन्ह्रस्वश्च । गीतमाधुर्यसंपन्नौविख्यातौचहहाहुहूइतिव्यासोक्तेः ।" ॥ ५५ ॥अग्निः । वैश्वानरः।

स्त्रियांबहुष्वप्सरसःस्वर्वेश्याउर्वशीमुखाः॥ हाहाहूहूश्चैवमाद्यागंधर्वास्त्रिदिवौकसां ॥ ५५ ॥ अग्निर्वैश्वानरोवन्हिर्वीतिहोत्रोधनंजयः ॥ कृपीटयोनिर्ज्वलनोजातवेदास्तनूनपात् ॥ ५६ ॥ बर्हिःशुष्माकृष्णवर्त्माशोचिष्केशउषर्बुधः ॥ आश्रयाशोबृहद्भानुःकृशानुःपावकोऽनलः ॥ ५७ ॥ रोहिताश्वोवायुसखःशिखावानाशुशुक्षणिः ॥ हिरण्यरेताहुतभुग्दहनोहव्यवाहनः ॥ ५८ ॥

वन्हिः । वीतिहोत्रः । धनंजयः । कृपीटयोनिः । ज्वलनः । जातवेदाः । तनूनपात् ॥ ५६ ॥ बर्हिः । शुष्मा । कृष्णवर्त्मा । शोचिष्केशः । उषर्बुधः । आश्रयाशः । "आशपाशः ।" बृहद्भानुः । कृशानुः । पावकः । अनलः ॥ ५७ ॥ रोहिताश्वः । "लादिरपि "। वायुसखः । शिखावान् । आशुशुक्षणिः । हिरण्यरेताः । हुतभुक् । दहनः । हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥

सप्तार्चिः । " कालीकरालीमनोजवासुलोहितासुधूम्रवर्णास्फुलिंगिनी विश्वदासाख्याःसप्तवन्हेर्जिव्हाः " दमुनाः । "दमूनाः " । शुक्रः । चित्रभानुः । विभावसुः । शुचिः । अप्पित्तं । इतिचतुस्त्रिंशदग्निनामानि । बर्हिः शुष्मेतिसंघातोविगृहीतंचनाम । "शुक्रोवैश्वानरोबर्हिःबर्हिःशुष्मातनूनपादितिशब्दार्णवात्" । बर्हतेवर्द्धतइतिबर्हिः । " इदंतःसांतोपि " शुष्यत्यनेनशुष्मा । " नांतः अदंतोपि " । और्वः । " ऊर्वः । बहुत्वेऊर्वाः । " वाडवः । वडवानलः । त्रयंवाडवाग्नेः

सप्तार्चिर्दमुनाःशुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ॥ शुचिरप्पित्तमौर्वस्तुवाडवोवडवानलः ॥ ५९ ॥ वन्हेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिःशिखास्त्रियां ॥ त्रिषुस्फुलिंगोऽग्निकणःसंतापःसंज्वरःसमौ ॥ ६० ॥ "उल्कास्यान्निर्गतज्वालाभूतिर्भसितभस्मनि ॥ क्षारोरक्षाचदावस्तुदवोवनहुताशनः ॥ १ ॥ " धर्मराजःपितृपतिःसमवर्तीपरेतराट् ॥ कृतांतोयमुनाभ्राताशमनोयमराड्यमः ॥ ६१ ॥ कालोदंडधरःश्राद्धदेवोवैवस्वतोंऽतकः ॥ राक्षसःकौणपःक्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रपआशरः ॥ ६२ ॥

॥५९॥ ज्वालः । कीलः । अर्चिः । "इदंतोपि" हेतिः । शिखापंचकंवन्हेरर्चिषि । तत्रज्वालकीलौस्त्रीपुंसयोः । अर्चिःस्त्रीनपुंसकयोः । हेतिशिखेस्त्रियां । स्फुलिंगः । अग्निकणः । द्वेअग्नेःकणिकायां । त्रिषुलिंगत्रये । संतापः । संज्वरः । द्वेअग्नेःसंतापे ॥ ६० ॥ धर्मराजः । पितृपतिः । समवर्ती । परेतराट् । कृतांतः । यमुनाभ्राता । शमनः । यमराट् । यमः ॥ ६१ ॥ कालः । दंडधरः । श्राद्धदेवः । वैवस्वतः । अंतकः । इतिचतुर्दशनामानियमस्य । राक्षसः । कौणपः । "कोणपः" क्रव्यात् । क्रव्यादः । अस्रपः । "अश्रपः" आशरः । "आशृणातिहिनस्तीत्याशरः । आशिरः" ॥ ६२ ॥

रात्रिंचरः। रात्रिचरः। कर्बुरः। “कर्वरः”। निकषात्मजः। यातुधानः “जातुधानः” पुण्यजनः। नैर्ऋतः। यातु। रक्षः। पंचदशराक्षसस्य। तत्रयातुरक्षसीनपुंसके॥ ६३॥ प्रचेताः। वरुणः। “वरणः” पाशी। यादसांपतिः। अप्पतिः। पंचकंवरुणस्य। श्वसनः।स्पर्शनः। वायुः। मातरिश्वा।सदागतिः॥ ६४॥ पृषदश्वः। गंधवहः। गंधवाहः। अनिलः। आशुगः। समीरः। मारुतः। मरुत्। जगत्प्राणः। “जगत्प्राणइतिपदद्वयमपि।” समीरणः॥ ६५॥ नभ

रात्रिंचरोरात्रिचरःकर्बुरोनिकषात्मजः॥ यातुधानःपुण्यजनोनैर्ऋतोयातुरक्षसी॥ ६३॥ प्रचेतावरुणःपाशीया
दसांपतिरप्पतिः॥ श्वसनःस्पर्शनोवायुर्मातरिश्वासदागतिः॥ ६४॥ पृषदश्वोगंधवहोगंधवाहानिलाशुगाः॥ स
मीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः॥ ६५॥ नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभंजनाः॥ प्रकंपनोमहावातोझंझावातः
सवृष्टिकः॥ ६६॥ प्राणोऽपानःसमानश्चोदानव्यानौचवायवः॥ शरीरस्थाइमेरंहस्तरसीतुरयःस्यदः॥ ६७॥

स्वान्।वातः।“वातिः” पवनः।पवमानः। प्रभंजनः। विंशतिर्नामानिवायोः। प्रकंपनः। महावातः। द्वयंमहावायोः। सएवसवृष्टिकः झंझावातइत्युच्यते॥ ६६॥ प्राणः। अपानः। समानः। उदानः। व्यानः। इमेपंचशरीरस्थावायुभेदाः। तथाचोक्तं। हृदिप्राणोगुदेऽपानःसमानोनाभिमंडले॥उदानः कंठदेशेस्याद्व्यानःसर्वशरीरगइति॥ अन्नप्रवेशनंमूत्राद्युत्सर्गोन्नादिपाचनं॥ भाषणादिनिमेषाश्चतद्व्यापाराःक्रमादमीइत्यपि॥एकैकं। रंहः।तरः।रयः।स्यदः॥ ६७॥

जवः। पंचकंवेगस्य। शीघ्रं। त्वरितं। लघु। क्षिप्रं। अरं। द्रुतं। सत्वरं। चपलं। तूर्णं। अविलंबितं। आशु। एकादशत्वरितस्य। "रंहआदयः सवेगगतिवचनाः। शीघ्रादयस्तुधर्मवचनाएव। अतएवशीघ्रंपचतीतिप्रयोगोनतुजवंपचतीति। वस्तुतस्तुवेगाख्यगुणपरारंहःप्रभृतयः। शीघ्रादयस्तुकालाल्पत्वपराइति।" ॥६८॥ सततं। अनारतं। अश्रांतं। संततं। अविरतं। अनिशं। नित्यं। अनवरतं। अजस्रं। इतिनवकंनित्यस्य। "सततंक्रियांतरैरव्यवधानं। अतिशयस्तुपौनःपुन्यंइतिभेदः।" अतिशयः। भरः॥६९॥ अतिवेलं। भृशं। अत्यर्थं। अतिमात्रं। उद्गाढं। निर्भरं। तीव्रं। एकांतं। नितांतं। गाढं।

जवोऽथशीघ्रंत्वरितंलघुक्षिप्रमरंद्रुतं॥ सत्वरंचपलंतूर्णमविलंबितमाशुच॥ ६८॥ सततेऽनारताश्रांतसंतताविरतानिशं॥नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयोभरः॥ ६९॥ अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरं॥ तीव्रैकांतनितांतानिगाढबाढदृढानिच॥ ७०॥ क्लीबेशीघ्राद्यसत्वेस्यात्रिष्वेषांसत्वगामियत्॥ कुबेरस्त्र्यंबकसखोयक्षराड्गुह्यकेश्वरः॥ ७१॥

बाढं। दृढं। इतिचतुर्दशअतिशयस्य। शीघ्रादिशीघ्रंत्वरितमित्यारभ्यदृढशब्दपर्यंतंक्लीबे नपुंसकलिंगेयदुक्तंतत्तुअसत्वेद्रव्यवृत्तित्वाभावेएवज्ञेयं। यथाशीघ्रंकृतवान्। भृशंमूर्खः। भृशंयाति॥७०॥ एषांशीघ्रादीनांमध्येयत्सत्वगामिद्रव्यवृत्ति तत् त्रिषु तस्यद्रव्यस्ययल्लिंगंतदेवास्येत्यर्थः। यथाशीघ्राधेनुः। शीघ्रोवृषः शीघ्रंगमनं। भरातिशययोःसत्वगामित्वंनास्ति। नित्यंपुंस्त्वं। "क्वचित्भेद्यगामीतिपाठस्तस्यविशेष्यगामीत्यर्थः।" कुबेरः। त्र्यंबकसखः। यक्षराट् गुह्यकेश्वरः॥ ७१॥ ८

मनुष्यधर्मा । धनदः । राजराजः । धनाधिपः । किन्नरेशः । वैश्रवणः । पौलस्त्यः । नरवाहनः ॥ ७२ ॥ यक्षः । एकपिंगः । ऐलविलः । " ऐडविलः । ऐडविडः । " श्रीदः । पुण्यजनेश्वरः । सप्तदशकुबेरस्य । अस्येतिप्रत्येकंसंबध्यते । अस्यकुबेरस्योद्यानंचैत्ररथं । अस्य पुत्रोनलकूबरः ॥७३॥ अस्यस्थानंकैलासः । अस्यपूर्नगरंअलका । अस्यविमानंपुष्पकं । " पुष्पकः । " इत्येकैकं । किन्नरः । किंपुरुषः । तुरंगवदनः । मयुः । चत्वारिकि

मनुष्यधर्माधनदोराजराजोधनाधिपः ॥ किन्नरेशोवैश्रवणःपौलस्त्योनरवाहनः ॥ ७२ ॥ यक्षैकपिंगैलविलश्रीदपु
ण्यजनेश्वराः ॥ अस्योद्यानंचैत्ररथंपुत्रस्तुनलकूबरः ॥ ७३ ॥ कैलासस्थानमलकापूर्विमानंतुपुष्पकं ॥ स्यात्कि
न्नरःकिंपुरुषस्तुरंगवदनोमयुः ॥ ७४ ॥ निधिर्नाशेवधिर्भेदाःपद्मशंखादयोनिधेः ॥ इतिस्वर्गवर्गः ॥ ॥ ६ ॥
द्योदिवौद्वेस्त्रियामभ्रंव्योमपुष्करमंबरं ॥ नभोंतरिक्षंगगनमनंतंसुरवर्त्मखं ॥ १ ॥

न्नरमात्रस्य ॥७४ ॥ निधिः । शेवधिः । द्वेसामान्यनिधेः ॥ नापुल्लिंगः । काकाक्षिवदुभयत्रास्यसंबंधः । पद्मः । शंखः । इत्यादयोनिधेर्भेदाः । आदिशब्दान्मकरकच्छपादयः । " महापद्मश्चपद्मश्चशंखोमकरकच्छपौ ॥ मुकुंदकुंदनीलाश्चखर्वश्चनिधयोनव " एकैकं ॥ इतिस्वर्गवर्गः ॥ ॥ ६ ॥
द्यौः । द्यौः । अभ्रं । व्योम । पुष्करं । अंबरं । नभः । अंतरिक्षं । " अंतरीक्षं " गगनं । अनंतं । सुरवर्त्म । खं ॥ १ ॥

वियत् । विष्णुपदं।आकाशं।विहायः॥विहायसः। नाकः। द्युः। इत्येकोनविंशतिराकाशस्य । तत्रद्यो दिवौस्त्रीलिंगे । आकाशविहायसीक्लीबपुंसोः ।विहा
यसनाकौपुंसि। द्युरव्ययं। अलिंगमित्यर्थः। शेषंक्लीबे ॥ इतिव्योमवर्गः ॥६॥ दिशः। ककुभः। काष्ठाः। आशाः। हरितः। पंचकंदिशां ।नाःपूर्वदक्षिणप

१ वियद्विष्णुपदंवातुपुंस्याकाशविहायसी॥ विहायसोपिनाकोपिद्युरपिस्यात्तदव्ययं॥ २॥ "तारापथोंऽतरिक्षंचमे
घाध्वाचमहाबिलं" इतिव्योमवर्गः ॥ ६॥ दिशस्तुककुभःकाष्ठाआशाश्वहरितश्चताः॥ प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः
पूर्वदक्षिणपश्चिमाः॥ १॥ उत्तरादिगुदीचीस्याद्दिश्यंतुत्रिषुदिग्भवे॥ "अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवं॥ प्र
त्यग्भवंप्रतीचीनंप्राचीनंप्राग्भवंत्रिषु" ॥ १ ॥ इंद्रोवन्हिःपितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणोमरुत्॥ २॥ कुबेरईशःपतयःपूर्वा
दीनांदिशांक्रमात्॥ "रविःशुक्रोमहीसूनुःस्वर्भानुर्भानुजोविधुः॥ बुधोबृहस्पतिश्चेतिदिशांचैवतथाग्रहाः॥ १॥"
ऐरावतःपुंडरीकोवामनःकुमुदोंऽजनः॥ ३॥

श्चिमाःक्रमेणप्राच्यवाचीप्रतीच्यःस्युः। यथापूर्वादिक्प्राची।दक्षिणादिगवाची। "अ
पाची" पश्चिमादिक्प्रतीची।एकैकं॥ १ ॥याउत्तरादिक्सोदीची।एकं।दिश्यमित्येकंदिग्भवे। दिगादिभ्यइतियत्प्रत्ययः। तत्त्रिषुवाच्यलिंगं ।यथादिश्यो १
हस्ती । दिश्याहस्तिनीत्यादि। इंद्रादयोष्टौक्रमात्पूर्वादीनांदिशांपतयः। एकैकं॥ २॥ ऐरावतइत्यष्टौक्रमाद्दिग्गजाः॥पूर्वादिदिशांधारकागजाइत्यर्थः॥ २

अभ्रमुः । कपिला । पिंगला । अनुपमा ॥ ४ ॥ ताम्रकर्णी । शुभ्रदंती । " शुभदंती । " अंगना । अंजनावती । एताअष्टौकरिण्यःक्रमाद्दिग्गजानां स्त्रियइत्यर्थः। एकैकं । अपदिशं । विदिक् । इतिद्वयंदिशोर्मध्येदिग्द्वयमध्यभागेतत्राऽपदिशंक्लीबाव्ययंनपुंसकंअव्ययंचेत्यर्थः । विदिक्स्त्रियां॥५॥ अभ्यंतरं । अंतरालं । द्वेअंतरवकाशस्य । चक्रवालं । मंडलं । द्वेमंडलस्य । अभ्रं । मेघः । वारिवाहः । स्तनयित्नुः । बलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरः ।

पुष्पदंतःसार्वभौमःसुप्रतीकश्चदिग्गजाः॥ करिण्योऽभ्रमुकपिलापिंगलानुपमाःक्रमात् ॥ ४ ॥ ताम्रकर्णीशुभ्र दंतीचांगनाचांजनावती ॥ क्लीबाव्ययंत्वपदिशंदिशोर्मध्येविदिक्स्त्रियां॥ ५ ॥ अभ्यंतरंत्वंतरालंचक्रवालंतुमं डलं॥ अभ्रंमेघोवारिवाहस्तनयित्नुर्बलाहकः ॥ ६ ॥ धाराधरोजलधरस्तडित्वान्वारिदोंऽबुभृत्॥ घनजीमूतमुदि रजलमुग्धूमयोनयः॥७॥ कादंबिनीमेघमालात्रिषुमेघभवेऽभ्रियं॥ स्तनितंगर्जितंमेघनिर्घोषेरसितादिच॥८॥

जलधरः। तडित्वान् । वारिदः । अंबुभृत् । घनः । जीमूतः । मुदिरः । जलमुक् । धूमयोनिः । इतिपंचदशमेघस्य ॥ ७ ॥ कादंबिनी । मेघमाला । द्वेमेघवृंदस्य । अभ्रियमित्येकंमेघभवे । तत्त्रिषु । यथाअभ्रियाआपः । अभ्रियआसारः । अभ्रियंजलं । स्तनितं। गर्जितं । रसितं। आदिशब्दात् ध्वनितादि । त्रयंमेघनिर्घोषे ॥ ८ ॥

शंपा । शतन्हदा । न्हादिनी । ऐरावती । क्षणप्रभा । तडित् । सौदामनी । "सौदामिनी" । विद्युत् । चंचला। चपला । दशकं विद्युल्लतायाः॥ ९॥ स्फूर्जथुः। वज्रनिर्घोषः । "वज्रनिष्पेषः।" द्वयमशनिनिर्घोषस्य । मेघज्योतिः। इरंमदः। द्वे मेघज्योतिषः। "वीजइतिप्रसिद्धस्य ।" इंद्रायुधं । शक्रधनुः। ऋजुरोहितं । इतित्रीणि मेघप्रतिफलितारविरश्मयोधनुराकारेणभांतितस्यधनुषः॥ १०॥ वृष्टिः । वर्षं । द्वयं मेघवर्षणस्य । अवग्राहः । अवग्रहः । द्वयं तद्विघाते

शंपाशतन्हदान्हादिन्यैरावत्यःक्षणप्रभा ॥ तडित्सौदामनीविद्युच्चंचलाचपलाअपि॥ ९ ॥ स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषोमेघज्योतिरिरंमदः॥ इंद्रायुधंशक्रधनुस्तदेवऋजुरोहितं॥ १०॥ वृष्टिर्वर्षंतद्विघातेऽवग्राहावग्रहौसमौ॥ धारासंपातआसारःशीकरोंऽबुकणाःस्मृताः ॥ ११ ॥ वर्षोपलस्तुकरकामेघच्छन्नेन्हिदुर्दिनं॥ अंतर्धाव्यवधापुंसित्वंतर्द्धिरपवारणं॥ १२॥ अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानिच॥ हिमांशुश्चंद्रमाश्चंद्रइंदुःकुमुदबांधवः॥ १३॥

वर्षनिरोधे । धारासंपातः । आसारः । द्वयं मेघधाराणां निरंतरपतनस्य । शीकरइत्येकं अंबुकणानां । "दंत्यादिरप्ययं"॥ ११॥ वर्षोपलः । करका । द्वयस्थमदृष्टौमेघोदकंकठिनंसदुपलवत्पततितस्य । दुर्दिनमित्येकंमेघच्छन्नेदिने। "रात्रेरप्युपलक्षणं।" अंतर्धा । व्यवधा । अंतर्द्धिः। अपवारणं ॥ १२॥ अपिधानं । तिरोधानं । पिधानं । आच्छादनं। अष्टकमाच्छादनस्य। तत्रअंतर्धाव्यवधेस्त्रियां। अंतर्द्धिःपुंसि। हिमांशुः। चंद्रमाः। चंद्रः। इंदुः। कुमुदबांधवः ॥ १३॥

विधुः । सुधांशुः । शुभ्रांशुः । ओषधीशः । निशापतिः। अब्जः । जैवातृकः । सोमः । " सोमा । " ग्लौः । मृगांकः। कलानिधिः॥१४॥ द्विजराजः।
शशधरः । नक्षत्रेशः । क्षपाकरः इतिविंशतिनामानिचंद्रस्य । चंद्रमंडलस्यषोडशोभागःकलासंज्ञः । एकं । बिंबः । मंडलं । द्वेबिंबस्य ॥ १५ ॥ भि
त्तादिचतुष्कंशकलस्य । तत्रभित्तंनपुंसकं । शकलखंडेक्लीबपुंसोः । अर्धःपुंस्येव । यथाकंबलस्यार्धःखंडइत्यर्थः । वाच्यलिंगोपि । यथाअर्धाशा

विधुःसुधांशुःशुभ्रांशुरोषधीशोनिशापतिः ॥ अब्जोजैवातृकःसोमोग्लौर्मृगांकःकलानिधिः ॥ १४ ॥ द्विजराजः
शशधरोनक्षत्रेशःक्षपाकरः ॥ कलातुषोडशोभागोबिंबोऽस्त्रीमंडलंत्रिषु ॥ १५ ॥ भित्तंशकलखंडेवापुंस्यर्धोऽर्धंस
मेंशके ॥ चंद्रिकाकौमुदीज्योत्स्नाप्रसादस्तुप्रसन्नता ॥ १६ ॥ कलंकांकौलांछनंचचिन्हंलक्ष्मचलक्षणं ॥ सुषमा
परमाशोभाशोभाकांतिर्द्युतिश्छविः ॥१७॥

टी । अर्धःपटः । अर्धंवस्त्रं । अर्धमित्येकंसमेविभागे । तन्नपुंसकमेव । चंद्रि
का । कौमुदी । जोत्स्ना त्रयंचंद्रप्रभायां । प्रसादः । प्रसन्नता । द्वयंनैर्मल्यस्य ॥ १६ ॥ कलंकः । अंकः । लांछनं । चिन्हं । लक्ष्म । लक्षणं । षट्कं
चिन्हस्य सुषमेत्येकंपरमायाःशोभायाः । शोभा । कांतिः । द्युतिः छविः । चत्वारिशोभामात्रस्य ॥ १७ ॥

अवश्यायः । नीहारः । तुषारः । तुहिनं । हिमं । प्रालेयं । मिहिका । “ महिका ” सप्तकंहिमस्य । हिमानी । हिमसंहतिः । द्वेमहतोहिमस्य । एवमुक्तलिंगाअवश्यायादयः ॥ १८ ॥ नपुंसकलिंगःशीतशब्दश्चगुणे । “ स्पर्शविशेषे । ” एव । नतुगुणिनि । सुषीमः । “ सुषिमः । सुशीमः ” शिशिरः । जडः । तुषारः । शीतलः । शीतः । हिमः । एतेसप्ततद्वदर्थाः । तद्वान्शीतगुणवानर्थोयेषांतेतथातेचान्यलिंगकाःविशेष्यनिघ्नाः । तुषारहिमशीतशब्दानिरूढलक्षणयागुणिन्यपिवर्ततइत्युभयत्रपठिताः ॥ १९ ॥ ध्रुवः । औत्तानपादिः । द्वेउत्तानपादपुत्रस्य । अगस्त्यः । कुंभसंभवः । मैत्रावरुणिः ।

अवश्यायस्तुनीहारस्तुषारस्तुहिनंहिमं ॥ प्रालेयंमिहिकाचाथहिमानीहिमसंहतिः ॥ १८ ॥ शीतंगुणेतद्वदर्थाःसु
षीमःशिशिरोजडः ॥ तुषारःशीतलःशीतोहिमःसप्तान्यलिंगकाः ॥ १९ ॥ ध्रुवऔत्तानपादिःस्यादगस्त्यःकुंभसंभ
वः ॥ मैत्रावरुणिरस्यैवलोपामुद्रासधर्मिणी ॥ २० ॥ नक्षत्रमृक्षंभंताराताराकाप्युडुवास्त्रियां ॥ दाक्षायण्योऽश्वि
नीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

“ मैत्रावरुणः । और्वशेयागस्त्यमैत्रावरुणास्त्वाग्निमारुताःइतिनामनिधानात् ” त्रयमगस्त्यस्य । अगस्तिरित्यपि । अस्यागस्त्यस्यसधर्मिणीपत्नीलोपामुद्रा । एकं ॥ २० ॥ नक्षत्रं । ऋक्षं । भं । तारा । तारका । उडु । इतिषट्कंनक्षत्रमात्रस्य । उडुस्त्रीनपुंसकयोः । अपिशब्दात्तारकापितथा । नक्षत्रेचाक्षिमध्येचतारकंतारकापिचेतिशाश्वतः । अश्विनीत्यादितारः । अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणिदाक्षायणीसंज्ञकानि । एकं । अश्वयुक् । अश्विनी । द्वेअश्विन्याः ॥ २१ ॥

राधा । विशाखा । द्वेविशाखायाः । पुष्यः । सिध्यः । तिष्यः । त्रयंपुष्ये । श्रविष्ठा । धनिष्ठा । द्वेधनिष्ठायाः । श्रविष्ठयासमाश्रविष्ठातुल्येत्यर्थः । प्रोष्ठपदाः । भाद्रपदाः । द्वयंपूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदासु । पूर्वेप्रोष्ठपदेद्वेउत्तरेचद्वेएवंचतुःसंख्याकत्वाद्बहुवचनं । स्त्रियःस्त्रीलिंगाःस्युः ॥ २ २॥ मृगशीर्षं । मृगशिरः । आग्रहायणी । त्रयंमृगशीर्षस्य । तस्यमृगशीर्षस्यशिरोदेशेयाःपंचतारानिवसंतिताइल्वलाः। "इन्वकाः" एकं ॥ २ ३ ॥ बृहस्पतिः

राधाविशाखापुष्येतुसिध्यतिष्यौश्रविष्ठया ॥ समाधनिष्ठाःस्युःप्रोष्ठपदाभाद्रपदाःस्त्रियः ॥ २२॥ मृगशीर्षंमृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी॥ इल्वलास्तच्छिरोदेशेतारकानिवसंतियाः॥ २३॥ बृहस्पतिःसुराचार्योगीष्पतिर्धिषणोगुरुः॥ जीवआंगिरसोवाचस्पतिश्चित्रशिखंडिजः ॥ २४ ॥ शुक्रोदैत्यगुरुःकाव्यउशनाभार्गवःकविः॥ अंगारकःकुजोभौमोलोहितांगोमहीसुतः॥ २५॥

सुराचार्यः । गीष्पतिः । धिषणः । गुरुः । जीवः । आंगिरसः । वाचस्पतिः । चित्रशिखंडिजः । नवकंबृहस्पतेः । चित्रशिखंडीअंगिराः तज्जः ॥ २४ ॥ शुक्रः । दैत्यगुरुः । काव्यः । उशना । भार्गवः । कविः । षट्कंशुक्रस्य । उशनेतिसांतं । ऋदुशनेत्यनङ् । अंगारकः । कुजः । भौमः । लोहितांगः । महीसुतः । पंचकंमंगलस्य ॥ २५ ॥

रौहिणेयः । बुधः । सौम्यः । त्रयंबुधस्य । सौरिः । " सौरः " शनैश्वरः । द्वेशनेः । तमः । राहुः । स्वर्भानुः । सैंहिकेयः । विधुंतुदः । पंचराहोः । तमः सांतक्लीबे पुंसिचक्कचित् । " अदंतः । स्वर्भानुस्तुतमोराहुरितिपुंस्कांडेरत्नकोशामरमालयोर्दर्शनात् । " ॥ २६ ॥ मरीच्यत्रिमुखा.सप्तर्षयश्चित्रशिखंडिसंज्ञाः । एकं । मुखंशब्दात्पुलहपुलस्त्यादयःसप्तर्षयः । " तेयथा । मरीचिरंगिराअत्रिःपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठश्चेतिसप्तैतेज्ञेयाश्चित्रशिखं

रौहिणेयोबुधःसौम्यःसमौसौरिशनैश्वरौ ॥ तमस्तुराहुःस्वर्भानुःसैंहिकेयोविधुंतुदः॥ २६ ॥ सप्तर्षयोमरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखंडिनः॥ राशीनामुदयोलग्नंतेतुमेषवृषादयः ॥ २७ ॥ सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः॥ भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः॥ २८ ॥ भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः॥ विकर्तनार्कमार्तंडमिहिरारुणपूषणः॥२९॥

डिनः । " राशीनामुदयोलग्नमित्युच्यते । एकं । मेषवृषादयोराशयःस्युः । एकं । आदिनामिथुनकर्काटकादयः । मेषोवृषोथमिथुनंकर्कटःसिंहकन्यके ॥ तुलाचवृश्चिकोधन्वीमकरःकुंभमीनकौ ॥ " २७ ॥ सूरः । " शूरः । " सूर्यः । अर्यमा । आदित्यः । द्वादशात्मा । दिवाकरः । भास्करः । अहस्करः । ब्रध्नः । प्रभाकरः । विभाकरः ॥ २८ ॥ भास्वान् । विवस्वान् । सप्ताश्वः । हरिदश्वः । उष्णरश्मिः । विकर्तनः ॥ अर्कः । मार्तंडः । " मार्तांडः । " मिहिरः । " महिरः । " अरुणः । पूषा ॥ २९ ॥

द्युमणिः । तरणिः । मित्रः । चित्रभानुः । विरोचनः । विभावसुः । ग्रहपतिः । त्विषांपतिः । अहर्पतिः॥ ३० ॥ भानुः । हंसः । सहस्रांशुः । तपनः । " तापनः" सविता । रविः । इतिसप्तत्रिंशत्सूर्यस्य । " चंडांशुरपि । चंडांशोःपारिपार्श्वकाइतिवक्ष्यमाणत्वात् " माठरः । पिंगलः । दंडः । इतिचंडांशोःपारिपार्श्वकाः । परितःपार्श्वेविद्यमानाः । यतउक्तंसौरतंत्रे । शक्रोस्यवामपार्श्वेतुदंडाख्योदंडनायकः । वन्हिस्तुदक्षिणेपार्श्वेपिंगलोवामभागतः ॥ यमोपिदक्षिणे

द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ॥ विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥ भानुर्हंसःसहस्रांशुस्तप
नःसवितारविः॥ " कर्मसाक्षीजगच्चक्षुर्लोकबंधुस्त्रयीतनुः ॥ प्रद्योतनोदिनमणिःखद्योतोलोकबांधवः॥ १ ॥ इ
नोभागोधामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनीपतिः ॥" माठरःपिंगलोदंडश्चंडांशोःपारिपार्श्वकाः ॥ ३१ ॥ सूरसूतोऽरुणो
ऽनूरुःकाश्यपिर्गरुडाग्रजः ॥ परिवेषस्तुपरिधिरुपसूर्यकमंडले ॥ ३२ ॥

पार्श्वेभवेन्माठरसंज्ञयेति । एकैकं ॥ ३१ ॥ सूरसूतः । अरुणः । अनूरुः । काश्यपिः । गरुडाग्रजः । पंचकंअरुणस्य । परिवेषः । " तालव्यांतोपि " परिधिः । उपसूर्यकं । मंडलं । चत्वारिपरिवेषस्यसूर्यमभितःकदाचिद्दृश्यमानस्यकुंडलाकारतेजोविशेषस्य । परिवेषसाहचर्यात्परिधिःपुंसिज्ञेयः। मंडलंपरिवेषश्चपरिधिश्चोपसूर्यकमितिभागुरिः ॥ ३२ ॥

किरणः। उस्रः। मयूखः। अंशुः। गभस्तिः। घृणिः। रश्मिः। "धृष्णिः। वृष्णिः। पृश्निः।" भानुः। करः। मरीचिः। दीधितिः। एकादशकिरणस्य। मरीचिःस्त्रीपुंसयोः। द्वयोर्मरीचिःकिरणोभानुरुस्रःकरःपदमितिशब्दार्णवः। मरीचिर्मुनिभेदेनामभस्तावनपुंसकमितिमेदिनीच। दीधितिःस्त्रियां स्त्रिया मित्यस्यकाकाक्षिगोलकन्यायेनोत्तरश्लोकेप्यन्वयः॥ ३३॥प्रभा। रुक्। रुचिः। त्विट्। भा। भाः। छविः। द्युतिः। दीप्तिः। रोचिः। शोचिः। इत्येकाद शप्रभामात्रस्य। तत्रदीप्त्यंतानिस्त्रियांस्युः। रोचिः। शोचिः सांतेक्लीबे। द्विवचनंतुरोचिषीशोचिषी। भाःसांतः। प्रकाशः। द्योतः। आतपः। इतित्रयंसू

किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः॥ भानुःकरोमरीचिःस्त्रीपुंसयोर्दीधितिःस्त्रियां॥ ३३॥स्युःप्रभारुग्रुचि स्त्विट्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः॥ रोचिःशोचिरुभेक्लीबेप्रकाशोद्योतआतपः॥ ३४॥कोष्णंकवोष्णंमंदोष्णंकदु ष्णंत्रिषुतद्वति॥ तिग्मंतीक्ष्णंखरंतद्वन्मृगतृष्णामरीचिका॥ ३५॥ ॥ ७॥ इतिदिग्वर्गः ॥ ७॥

र्यप्रभायाः। प्रभामात्रस्येत्येके ॥ ३४ ॥ कोष्णं। कवोष्णं। मंदोष्णं। कदुष्णं । चतुष्टयमीषदुष्णे। इदंधर्ममात्रेरूपभेदात्क्लीबे। तद्वतिधर्मिणित्रिषु। वा च्यलिंगमित्यर्थः। तिग्मं। तीक्ष्णं। खरं। त्रयमत्युष्णस्य। तद्वत्कोष्णवत्। धर्मेक्लीबं। धर्मिणित्रिषु। मृगतृष्णा। मरीचिका। द्वयंमृगजलस्य। मरुदेशादौ सिकतासुप्रतिच्छुरिताःसूर्यकिरणाःजलाकारेणभांतितस्यजलाभासस्येत्यर्थः॥ ३५॥ इतिदिग्वर्गः॥ ॥ ७॥

कालः। दिष्टः। अनेहा। समयः। चत्वारिकालस्य। अनेहाः सांतः। ऋदुशनेत्यनङ्। पक्षतिः। प्रतिपत्। इमेद्वेप्रथमतिथेः। तदाद्याःप्रतिपदाद्यास्तिथ यइत्युच्यंते। एकं। तिथिशव्दःद्वयोःस्त्रीपुंसयोः। तथाचप्रयोगः। सकलोनिशिपूर्णिमातिथीनुपतस्थेऽतिथिरेकिकातिथिरिति॥ १॥ घस्रः। दिनं। अहः। दिवसः। वासरः। पंचकंदिवसस्य। तत्रदिवसवासरौक्लीबपुंसोः। प्रत्यूषः। अहर्मुखं। कल्यं। "काल्यं।" उषः। "ऊषः। उषा। उषाप्रभातंगो सर्गइतित्रिकांडशेषः।" प्रत्यूषः। "प्रत्युषः। उषःप्रत्युषसिक्लीबंपितृप्रस्वांचयोषिति।" प्रभातं। षट्कंप्रभातस्य। तत्राद्यःप्रत्यूषोऽदंतःपुंसिक्लीबेच। "प्रत्यू

कालोदिष्टोप्यनेहापिसमयोप्यथपक्षतिः॥ प्रतिपद्वेइमेस्त्रीत्वेतदाद्यास्तिथयोद्वयोः॥ १॥ घस्रोदिनाहनीवातुक्ली
बेदिवसवासरौ॥ प्रत्यूषोऽहर्मुखंकल्यमुषःप्रत्युषसीअपि॥ २॥ "व्युष्टंविभातंद्वेक्लीबेपुंसिगोसर्गइष्यते॥" प्रभातं
चदिनांतेतुसायंसंध्यापितृप्रसूः॥ प्राह्णापराह्णमध्यान्हास्त्रिसंध्यमथशर्वरी॥ ३॥

षोऽहर्मुखेवसाविति मेदिनी।" क ल्यंतालव्यांतं॥२॥ दिनांतः। सायं। "सायः।" संध्या। "संधा। संध्यापितृप्रसूःसंधेतिशब्दार्णवः।" पितृप्रसूः। चत्वारिदिनांते। तत्रसायमित्यव्ययं नपुंसकलिंगंवा। "सायःकांडेदिनांतेचेतिमेदिन्यादिषुसायइत्युक्तत्वात्सायमितिमांताव्ययस्याव्ययवर्गेवक्ष्यमाणत्वादत्रसायोदंतःपुंस्येव"। प्राह्णाद यःसमाहृताः त्रिसंध्यंज्ञेयं। "आवंतोवेतिपाक्षिकीक्लीबता। पक्षेत्रिसंध्यी" एकं। तत्रप्राह्णःपूर्वाह्णः। शर्वरी। "शार्वरी" ॥ ३॥

निशा। निशीथिनी। रात्रिः। "रात्री। रात्रीरात्रिस्तमस्विनीतिशब्दार्णवः।" त्रियामा। क्षणदा। क्षपा॥ विभावरी। तमस्विनी। रजनी "रजनिरपि"। यामिनी। तमी। "तमा। तमिः।" द्वादशनिशायाः॥४॥ यातामसीतमोयुक्तारात्रिःसातमिस्रा। एकं याचंद्रिकयाचंद्रप्रकाशेनअन्वितायुक्तारात्रिःसा ज्यौत्स्नी। एकं। ज्यौत्स्नीज्योतिष्मतीरात्रिर्ज्यौत्स्नाचंद्रमसःप्रभेतिशाश्वतः। पूर्वापरदिनाभ्यांयुक्तायांरात्रौपक्षिणीतिनामैकं॥५॥ बव्ह्योनिशाःगण रात्रंस्यात्। एकंरात्रिसमुदायस्य। प्रदोषः। रजनीमुखं। द्वेरात्रेःपूर्वभागस्य। अर्धरात्रःनिशीथइतिद्वेरात्रिमध्यसमयस्य। यामः। प्रहरः। द्वेअहोरात्राष्ट

निशानिशीथिनीरात्रिस्त्रियामाक्षणदाक्षपा॥ विभावरीतमस्विन्यौरजनीयामिनीतमी॥४॥ तमिस्रातामसीरात्रिर्ज्यौत्स्नीचंद्रिकयान्विता॥ आगामिवर्तमानाहर्युक्तायांनिशिपक्षिणी॥५॥ गणरात्रंनिशाबव्ह्यःप्रदोषोरजनीमुखं॥ अर्धरात्रनिशीथौद्वौद्वौयामप्रहरौसमौ॥६॥ सपर्वसंधिःप्रतिपत्पंचदश्योर्यदंतरं॥ पक्षांतौपंचदश्यौद्वेपौर्णमासीतुपूर्णिमा॥७॥

मांशस्य॥६॥ प्रतिपत्पंचदश्योर्यदंतरंससंधिःपर्वेत्यन्वयः। यदाहरुद्रः। दर्शप्रतिपदोःसंधौग्रंथिष्वस्तावयोरपि॥ पर्वक्लीबेविजानीयाद्विषुवत्प्रभृतिष्वपीति। पर्वसंधिरितिचतुरक्षरंवा। एकं। द्वे। अमापूर्णिमेपक्षांतौ। पंचदश्यौ। द्वयंपक्षांततिथ्योः। द्वित्वाद्विवचनं। नतुनित्यं। पौर्णमासीपूर्णिमा। द्वेशुक्लपक्षांत्यतिथौ॥७॥

सापूर्णिमाकलाहीनेचंद्रेसतिअनुमतिरित्युच्यते। एकं। सैवपूर्णिमापूर्णेनिशाकरेसतिराका। एकं॥ यापूर्वापौर्णमासीसानुमतिर्योत्तरासाराकेतिश्रुतिः अमावास्या। अमावस्या। "अमावसी। अमावासी। अमामासी। अमामसी। अप्यमावस्यमावासीचामामास्यप्यमामसीतिशब्दार्णवः। नामैकदेशे नामग्रहणादमापि।" दर्शः। सूर्येंदुसंगमः। चत्वारिकृष्णपक्षांत्यतिथेः॥ ८॥ सामावास्यादृष्टेंदुश्चेत् दृष्टइंदुर्यस्यांसासिनीवाली। एकं। सैवनष्टें दुकला नष्टाइंदुकलायस्यांसाकुहूः। "कुहुः।" एकं। यापूर्वामावास्यासिनीवालीयोत्तरासाकुहूरितिश्रुतिः। अयमर्थः। चतुर्दश्याअंतिमप्रहरः

कलाहीनेसानुमतिःपूर्णेराकानिशाकरे॥ अमावास्यात्वमावस्यादर्शःसूर्येंदुसंगमः॥८॥ सादृष्टेंदुःसिनीवाली सानष्टेंदुकलाकुहूः॥ उपरागोग्रहोराहुग्रस्तेत्विंदौचपूष्णिच॥ ९॥

अमावास्यायाअष्टौप्रहराश्चेतिनवप्रहरात्मकश्चंद्रक्षयकालः शास्त्रसिद्धः। तत्राद्यप्रहरद्वयेचंद्रस्यसूक्ष्मता। अंतिमप्रहरद्वयेकृत्स्नक्षयः। अतोऽमावास्यायाआद्यप्रहरःसिनीवालीसंज्ञः। अंत्यप्रहरद्वयंकुहूसंज्ञं। मध्यमप्रहरपंचकंदर्शसंज्ञमिति। राहुणाचंद्रेसूर्येचग्रस्तेसतितस्यग्रासस्योपरागःग्रहइतिनामद्वयं॥ ९॥

सोपप्लवः। उपरक्तः । इतिद्वेराहुग्रस्तस्यंदोःसूर्यस्यवा । अभ्युत्पातः। उपाहितः। इतिद्वेवन्हिकृतोपसर्गस्य । ग्रहणेसतिकदाचिदाग्नेयमंडलादुत्पन्नोभवतितस्येत्येके। धूमकेत्वाख्यस्योत्पातस्येत्यपरे ॥ एकयोक्त्याऽपृथग्वचनेनपुष्पवंताविल्युक्तौसूर्याचंद्रमसौज्ञेयौ। एकं। एकयोक्त्येतिवचनात्पुष्पवंतइतिपुष्पवानितिवासूर्यःचंद्रोवानवक्तव्यः। यथारोदसीइत्येकयोक्त्याद्यावापृथिव्यौउच्येते। पुष्पवंतशब्दोमतुवंतोऽकारांतश्च। धरणिधरशिखरस्थितपुष्पवंताभ्यामित्यादिप्रयोगदर्शनात्॥ १० ॥ निमेषोऽक्षिस्पंदकालः। अष्टादशनिमेषामिलित्वाएकाकाष्ठाभवति। त्रिंशत्काष्ठाःमिलित्वाएका

सोपप्लुवोपरक्तौद्वावग्न्युत्पातउपाहितः ॥ एकयोक्त्यापुष्पवंतौदिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥ अष्टादशनिमेषास्तुकाष्ठात्रिंशत्तुनाःकला ॥ तास्तुत्रिंशत्क्षणस्तेतुमुहूर्तोद्वादशास्त्रियां ॥ ११ ॥ तेतुत्रिंशदहोरात्रःपक्षस्तेदशपंचच ॥ पक्षौपूर्वापरौशुक्लकृष्णौमासस्तुतावुभौ ॥ १२ ॥

कला ताःकलास्त्रिंशन्मिलित्वाएकःक्षणः तेक्षणाःद्वादशमिलित्वाएकोमुहूर्तः स्त्रीबपुंसोः॥ ११ ॥ तेत्रिंशन्मुहूर्ताएकोऽहोरात्रः। अन्हासहितारात्रिरहोरात्रः। "अत्रअहश्चरात्रिश्चतयोः समाहारइतिविग्रहःसाधुः। अन्यथाअजभावप्रसंगात् । अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दाद्द्वंद्वएवाज्विधानात्।" तेऽहोरात्राःपंचदशसंख्याकाएकःपक्षः पक्षोद्विविधः । शुक्लःकृष्णश्चेति । तत्रमासस्यपूर्वःशुक्लःकृष्णस्त्वपरः। यतःशुक्लादिक्रमेणप्रायशोमासप्रवृत्तिः। तावुभौपक्षावेकोमासः। चांद्रेणमानेनेदमुक्तं॥ १२ ॥

मार्गादीद्वौद्वौमासौऋतुरेकः । सचहेमंतादिसंज्ञः । माघाद्युपक्रमस्तुअयनारंभवशाज्ज्ञेयः । तैर्ऋतुभिस्त्रिभिरेकमयनं । तद्विधासूर्यगतिभेदात् । अर्क स्योदग्गतिःउत्तरायणं । दक्षिणागतिस्तुदक्षिणायनं । एवंद्वेअयनेएकोवत्सरः ॥ १३ ॥ विषुवत् । विषुवं । " विषुपं । विषुणः । विषुवः । विषुवाल्पम रात्रिवासराइतिपुंस्कांडेवोपालितः । " द्वयंसमरात्रिदिवंयस्मिन्तस्मिन्काले । तुलासंक्रांतौमेषसंक्रांतौचदिनरात्रीसमेभवतः । तस्यकालस्येत्यर्थः ।

द्वौद्वौमार्गादिमासौस्यादृतुस्तैरयनंत्रिभिः ॥ अयनेद्वेगतिरुदग्दक्षिणार्कस्यवत्सरः॥ १३॥ समरात्रिंदिवेकालेवि
षुवद्विषुवंचतत् ॥ "पुष्ययुक्तापौर्णमासीपौषीमासेतुयत्रसा ॥ १४ ॥ नाम्नासपौषोमाघाद्याश्चैवमेकादशाप
रे॥ १ ॥" मार्गशीर्षेसहामार्गआग्रहायणिकश्चसः ॥ १४॥ पौषेतैषसहस्यौद्वौतपामाघेऽथफाल्गुने॥ स्यात्तप
स्यःफाल्गुनिकःस्याच्चैत्रेचैत्रिकोमधुः॥ १५॥

रात्रिंदिवशब्दअचतुरविचतुरेत्यादिनासाधुः । "पुष्यनक्षत्रयुक्तापौर्णमासीपौ षीज्ञेया । सापौषीयस्मिन्मासेवर्ततेसनाम्नापौषः । मघायुक्तापौर्णमासीयत्रसमाघः सआद्योयेषांते । परेपौषादन्येएकादशमासाएवमुक्तरीत्याज्ञेयाः" एकैकं । मार्गशीर्षः । सहाः । मार्गः । आग्रहायणिकः । चत्वारिमार्गशीर्षस्य ॥ १४ ॥ पौषः । तैषः । सहस्यः । त्रीणिपौषस्य । तपाः । माघः । द्वेमाघस्य । फाल्गुनः । तपस्यः । फाल्गुनिकः । त्रयं । चैत्रः । चैत्रिकः । मधुः । त्रयं ॥ १५ ॥

वैशाखः । माधवः । राधः । त्रीणि । ज्येष्ठः । शुक्रः । द्वे । शुचिः । आषाढः । द्वे । श्रावणः । नभाः । श्रावणिकः । त्रीणि ॥ १६ ॥ नभस्यः । प्रौष्ठपदः । भाद्रः । भाद्रपदः । चत्वारि । आश्विनः । इषः । आश्वयुजः । त्रीणि । कार्तिकः ॥ १७ ॥ बाहुलः । ऊर्जः । कार्तिकिकः । चत्वारि । ऋतुभेदानाह ॥ हेमंतइत्येकऋतुः । शिशिरइत्यपरः । सचपुन्नपुंसकलिंगः । एकैकं । वसंतः । पुष्पसमयः । सुरभिः । त्रीणिवसंतस्य । ग्रीष्मः । उष्मकः । "ऊष्मकः" ॥ १८ ॥

वैशाखेमाधवोराधोज्येष्ठेशुक्रःशुचिस्त्वयं ॥ आषाढेश्रावणेतुस्यान्नभाःश्रावणिकश्चसः ॥ १६ ॥ स्युर्नभस्यप्रौ
ष्ठपदभाद्रभाद्रपदाःसमाः ॥ स्यादाश्विनइषोप्याश्वयुजोपिस्यात्तुकार्त्तिके ॥ १७ ॥ बाहुलोर्जौकार्तिकिकोहेमंतः
शिशिरोऽस्त्रियां ॥ वसंतेपुष्पसमयःसुरभिर्ग्रीष्मउँष्मकः ॥ १८ ॥ निदाघउष्णोपगमउष्णऊँष्मागमस्तपः ॥ स्त्रियां
प्रावृट्स्त्रियांभूम्निवर्षाअथशरत्स्त्रियां ॥ १९ ॥

निदाघः । उष्णोपगमः । उष्णः । ऊष्मागमः । " उष्मागमः । " तपः । इतिसप्तकंग्रीष्मस्य । तपोऽकारांतःपुंसि । प्रावृट् । वर्षाः । द्वेवर्षर्तोः । तत्रप्रावृट्शब्दःषांतःस्त्रियां । वर्षाशब्दस्तु । स्त्रीलिंगोभूम्निनित्यंबहुवचनांतइत्यर्थः । १६
शरदित्येकऋतुः सस्त्रीलिंगोदकारांतः ॥ १९ ॥

अमीहेमंतादयःषडपिऋतवःऋतुसंज्ञकाः। ऋतुशब्दःपुल्लिंगः। तेचहेमंतादयःमार्गशीर्षादिमासानांषड्भिर्युग्मैःक्रमाद्भवंति। उक्तंच। आदायमार्गशीर्षाच्चद्वौद्वौमासावृतुर्मतइति। संवत्सरः। वत्सरः। अब्दः। हायनः। शरत्। समाः।षट्कंवर्षस्य। तत्रहायनांताअस्त्रियां। समाःस्त्रियांबहुत्वेच। समांसमांविजायतेइत्येकत्वेपिदृश्यते॥ २० ॥ मानुषेणमासेनएकःपैत्रोऽहोरात्रः। तत्रकृष्णाष्टम्याउत्तरार्धेदिनारंभः शुक्लाष्टम्याउत्तरार्धेरात्र्यारंभः। तथा। मानुषेणवर्षेणदैवतःदेवानामहोरात्रः तत्रोत्तरायणंदिनं। दक्षिणायनंरात्रिः। मानुषाणांयत्कृतादियुगचतुष्टयं। तद्दैवंयुगंज्ञेयं। एवंदैवेद्वेयुगसहस्रेब्राह्मोऽहोरात्रः।

षडमीऋतवःपुंसिमार्गादीनांयुगैःक्रमात्॥ संवत्सरोवत्सरोब्दोहायनोऽस्त्रीशरत्समाः॥ २० ॥ मासेनस्यादहोरात्रःपैत्रोवर्षेणदैवतः॥ दैवेयुगसहस्रेद्वेब्राह्मःकल्पौतुतौनृणां॥ २१ ॥ मन्वंतरंतुदिव्यानांयुगानामेकसप्ततिः॥ संवर्तःप्रलयःकल्पःक्षयःकल्पांतइत्यपि॥ २२ ॥

अयमर्थः। उक्तानांदेवताहोरात्राणांषष्ट्यधिकशतत्रयेणदिव्यंवर्षं दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षसहस्रैर्मानुषचतुर्युगं तच्चदेवानामेकंयुगंतत्सहस्रंब्रह्मणोदिनं तत्तुभूतानांस्थितिकालस्तावत्येवरात्रिर्भूतानांप्रलयकालइति। अतउक्तंतौकल्पाविति। येद्वेदैवेयुगसहस्रेतौनृणांकल्पौस्थितिप्रलयकालावित्यर्थः॥ २१ ॥ दिव्यानांयुगानांयाएकसप्ततिरेकाधिकासप्ततिःतन्मन्वंतरं। मनूनांस्वायंभुवचाक्षुषादीनामंतरमवकाशोऽवधिर्वा। तैश्चतुर्दशभिर्ब्रह्मणोदिनंभवति। एकं। संवर्तः। प्रलयः। कल्पः। क्षयः। कल्पांतः। पंचप्रलयस्य॥ २२ ॥

पंकं । माप्मा । पापं । किल्बिषं । कल्मषं । कलुषं । वृजिनं । एनः । अघं । अंहः । "अंघः" दुरितं । दुष्कृतं । द्वादशपापस्य । तत्रपंकंक्लीबपुंसोः । पाप्मानकारांतःपुंसि । शेषंक्लीबे ॥ २३ ॥ धर्मं । पुण्यं । श्रेयः । सुकृतं । वृषः । पंचकंसुकृतस्य । तत्रधर्मक्लीबपुंसोः । वृषःपुंसि । मुत् । प्रीतिः प्रमदः । हर्षः । प्रमोदः । आमोदः । संमदः ॥ २४ ॥ आनंदथुः । आनंदः । शर्म । शातं । "दंत्यादिर्वा" सुखं । द्वादशहर्षस्य । तत्रप्रीतिसाहचर्यान्मु

अस्त्रीपंकंपुमान्पाप्मापापंकिल्बिषकल्मषं ॥ कलुषंवृजिनैनोऽघमंहोदुरितदुष्कृतं ॥ २३ ॥ स्याद्धर्ममस्त्रियांपुण्य
श्रेयसीसुकृतंवृषः ॥ मुत्प्रीतिःप्रमदोहर्षःप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥ स्यादानंदथुरानंदःशर्मशातसुखानिच ॥
श्वःश्रेयसंशिवंभद्रंकल्याणंमंगलंशुभं ॥ २५ ॥ भावुकंभविकंभव्यंकुशलंक्षेममस्त्रियां ॥ शस्तंचाथत्रिपुद्रव्ये
पापंपुण्यंसुखादिच ॥ २६ ॥

दपिस्त्रियांदकारांतः । श्वःश्रेयसं । शिवं । भद्रं । "भंदं । भंदंभद्रंशिवंतथेतित्रिकांडशेषः" कल्याणं मंगलं । शुभं ॥ २५ ॥ भावुकं । भविकं । भव्यं । कुशलं । क्षेमं । शस्तं । द्वादशकल्याणमात्रस्य । तत्रक्षेमंशस्तंचपुन्नपुंसकयोः । श्वःश्रेयसमिति चतुरक्षरं । पापपुण्यशब्दौतथासुखादिशब्दाःश्वःश्रेयःशिवभद्रादयः । "शस्तांताः" । द्रव्येविशेष्येवर्तमानास्त्रिषुविशेष्यलिंगाइत्यर्थः । यथापापा स्त्री । पापःपुमान् । पापंकुलमित्यादि ॥ २६ ॥

मतल्लिका । मचर्चिका । प्रकांडं । "प्रकांडःपुंस्यपि । प्रकांडोनस्त्रीविटपेमूलशाखांतरेतरोः । शस्तइतिमेदिनी । अस्त्रीप्रकांडोविटपेतरुस्कंधप्रशस्त योरितिरभसः ।" उद्धः । तल्लजः । अमूनिपंचप्रशस्तवाचकानि । एतेतुपंचनित्यंद्रव्येएव लिंगांतरेणसामानाधिकरण्येपिस्वलिंगंनजहति । प्रशंसाव चनैश्चेतिकृष्णसर्पवाप्यश्वादिवत्नित्यसमासः । यथाप्रशस्तोब्राह्मणोब्राह्मणमतल्लिका प्रशस्तागौर्गोमचर्चिका । गोप्रकांडं । ब्राह्मणोद्धः । कुमारीतल्ल जः । अयःशुभावहोविधिः । शुभोत्पादकंदैवंसोऽयउच्यते । अयोऽकारांतः । एकं ॥ २७ ॥ दैवं । दिष्टं । भागधेयं । भाग्यं । नियतिः । विधिः । ष

मतल्लिकामचर्चिकाप्रकांडमुद्धतल्लजौ ॥ प्रशस्तवाचकान्यमून्ययःशुभावहोविधिः ॥ २७॥ दैवंदिष्टंभागधेयंभा ग्यंस्त्रीनियतिर्विधिः ॥ हेतुर्नाकारणंबीजंनिदानंत्वादिकारणं ॥ २८॥ क्षेत्रज्ञआत्मापुरुषःप्रधानंप्रकृतिःस्त्रियां ॥ विशेषःकालिकोवस्थागुणाःसत्वंरजस्तमः ॥ २९॥

ट्कंप्राक्तनकर्मणः । नियतिःस्त्री । विधिःपुंसि । हेतुः । कार णं । बीजं । त्रयंहेतुमात्रस्य । हेतुःपुंसि । यदादिकारणंतन्निदानं । एकमुपादानकारणस्य ॥ २८ ॥ क्षेत्रज्ञः । आत्मा । पुरुषः । त्रयंशरीराधिदैवत स्य । प्रधानं । प्रकृतिः । द्वेसत्वादिगुणसाम्यावस्थायाः । यःकालिकोविशेषः । कालकृतोदेहादेर्विशेषःयौवनादिरवस्थोच्यते । एकं । सत्वं । रजः। तमः । एतेगुणाःप्रकृतेर्धर्माः । एकैकं । रजस्तमसीसांते ॥ २९ ॥

जनुः । जननं । जन्म । जनिः । उत्पत्तिः । उद्भवः । षट्कंजन्मनः । जनुःसांतं । जनिःस्त्री । प्राणी । चेतनः । जन्मी । जंतुः । जन्युः । शरीरी । षट्कंप्राणिनः ॥ ३० ॥ जातिरित्यादिपद्यंकेचिदत्रपठंति । " इतिटीकाकारेणलिखितंपरंतुमूलएवैतत्पद्यंदृश्यते । " जातिः । जातं । सामान्यं । त्रयंघटत्वादिजातेः । व्यक्तिः । पृथगात्मता । द्वेघटादिव्यक्तेः ॥ चित्तं । चेतः । हृदयं । स्वांतं । हृत् । मानसं । मनः । सप्तकंचित्तस्य । हृत्दकारांतः ॥ ३१ ॥

जनुर्जननजन्मानिजनिरुत्पत्तिरुद्भवः ॥ प्राणीतुचेतनोजन्मीजंतुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥ जातिर्जातंचसामान्यंव्यक्तिस्तुपृथगात्मता ॥ चित्तंतुचेतोहृदयंस्वांतंहृन्मानसंमनः ॥ ३१ ॥ इतिकालवर्गः ॥ बुद्धिर्मनीषाधिषणाधीःप्रज्ञाशेमुषीमतिः ॥ प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥ धीर्धारणावतीमेधासंकल्पःकर्ममानसं ॥ " अवधानंसमाधानंप्रणिधानंतथैवच " ॥ चित्ताभोगोमनस्कारश्चर्चासंख्याविचारणा ॥ २ ॥

इतिकालवर्गः ॥ बुद्धिः । मनीषा । धिषणा । धीः । प्रज्ञा । शेमुषी । मतिः । प्रेक्षा । उपलब्धिः । चित् । संवित् । प्रतिपत् । ज्ञप्तिः । चेतना । चतुर्दशबुद्धेः । तत्रचित्तांतःसंवित्प्रतिपत्चदांतः ॥ १ ॥ याधारणावतीधीःसामेधा । एकं । यन्मानसंकर्ममनोव्यापारःससंकल्पः । एकं । " अवधानादित्रयंसमाधानस्य " चित्ताभोगः । मनस्कारः । द्वेमनसःसुखादौतत्परतायाः । चर्चा । संख्या । विचारणा । त्रयंप्रमाणैरर्थपरीक्षणस्य ॥ २ ॥ १८

"विमर्शादित्रयंपूर्वानुभूताविस्मरणस्य"। अध्याहारः। तर्कः। ऊहः। त्रयंतर्कस्य। "अपूर्वोत्प्रेक्षणंतर्कः" विचिकित्सा। संशयः। संदेहः। द्वापरः। चत्वारिसंशयज्ञानस्य। निर्णयः। निश्चयः। द्वेनिश्चयज्ञानस्य ॥ ३ ॥ मिथ्यादृष्टिः। नास्तिकता। द्वेपरलोकाभाववादिज्ञानस्य। नास्तिपरलोकइतिमतिर्यस्यतस्यभावोनास्तिकता। व्यापादः। द्रोहचिंतनं। द्वेपरद्रोहचिंतनस्य। सिद्धांतः। राद्धांतः। द्वेसिद्धांतस्य। सिद्धोअंतोनिर्णयोयस्यससिद्धांतः। भ्रांतिः। मिथ्यामतिः। भ्रमः। त्रयमयथार्थज्ञानस्य। स्थाणौपुरुषोयमितिज्ञानंभ्रांतिः। स्थाणुर्वापुरुषोवायमित्यनेककोटिकंज्ञानंसंशयः। स्थाणौस्थाणुरितिज्ञानंनिश्चयः ॥ ४ ॥ संवित्। आगूः। प्रतिज्ञानं। नियमः। आश्रवः। संश्रवः। अंगीकारः। अभ्युपगमः। प्रतिश्रवः। समाधिः। दशकंअंगीकारस्य। तत्रसंवित्आगूश्चस्त्रियां। "आगूर्वधूवत्। आग्वौ। आग्वइत्यादि ॥ पक्षेधूर्वत्। आगुरौ। आगुरइत्यादि" ॥ ५ ॥

"विमर्शोभावनाचैववासनाचनिगद्यते"॥ अध्याहारस्तर्कऊहोविचिकित्सातुसंशयः ॥ संदेहद्वापरौचाथसमौ
निर्णयनिश्चयौ॥ ३॥ मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकताव्यापादोद्रोहचिंतनं॥ समौसिद्धांतराद्धांतौभ्रांतिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः
॥ ४॥ संविदागूःप्रतिज्ञानंनियमाश्रवसंश्रवाः॥ अंगीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः॥ ५॥

मोक्षविषयेयाधीर्बुद्धिःतत्ज्ञानं। एकं। मोक्षशास्त्रादन्यत्रशास्त्रेशिल्पेचित्रादौचधीर्विज्ञानमुच्यते "मोक्षनिमित्तंशिल्पशास्त्रयोर्धीर्ज्ञानं। अन्यनिमित्तंयात
योर्धीःसाविज्ञानमितिवा। विज्ञानंकर्मणिज्ञानेइतिहैमः। एकं। मुक्तिः। कैवल्यं। निर्वाणं। श्रेयः। निश्रेयसं। अमृतं॥६॥ मोक्षः। अपवर्गः। अष्ट
कंमोक्षस्य। अज्ञानं। अविद्या। अहंमतिः। त्रयमज्ञानस्य। रूपं। शब्दः। गंधः। रसः। स्पर्शः। एतेपंचविषयाइतिगोचराइतिइंद्रियार्थाइतिचोच्यंते

मोक्षेधीर्ज्ञानमन्यत्रविज्ञानंशिल्पशास्त्रयोः॥ मुक्तिःकैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतं॥ ६॥ मोक्षोऽपवर्गोथा
ज्ञानमविद्याहंमतिःस्त्रियां॥ रूपंशब्दोगंधरसस्पर्शाश्चविषयाअमी॥ ७॥ गोचराइंद्रियार्थाश्चहृषीकंविषयींद्रि
यं॥ कर्मेंद्रियंतुपाय्वादिमनोनेत्रादिधींद्रियं॥ ८॥

त्रयं॥७॥ हृषीकं। विषयि। इंद्रियं। त्रयंचक्षुरादेरिंद्रियस्य। विष
यिनांतं। पायूपस्थादिकर्मेंद्रियमुच्यते। आदिनावागादि॥ "तद्यथा॥ पायूपस्थंपाणिपादौवाक्चेतींद्रियसंग्रहः। उत्सर्गआनंदादानगत्यालापाश्च
तत्क्रियाइति" मनोनेत्रादि। धींद्रियमुच्यते। आदिनाश्रोत्रादि॥ "मनःकर्णौतथानेत्रंरसनाचत्वचासह॥ नासिकाचेतिषट्तानिधींद्रियाणिप्रच
क्षते"॥ एकं॥ ८॥ १९

अथरसभेदानाह ॥ तुवरः । "दीर्घादिरपि । कुवरोपि" । कषायः । द्वेतुवरस्य प्राकृतभाषयातुरटइतिख्यातस्य । मधुराद्याःपृथक्पृथक्ज्ञेयाः । एवं तुवराद्याःषडपिरसाउच्यंते ॥ तत्रतुवरोहरीतक्यादौप्रसिद्धः । मधुरोजलादौप्रसिद्धः । लवणःसैंधवादौप्रसिद्धः । कटुर्मरीचादौप्रसिद्धः । एवंतिक्तोनिंबादौ । अम्लस्तित्तिड्यादौ । "अंब्लं" अमीतुवराद्याःषडपिरसमात्रेवर्तमानाःपुंसि । तद्वत्सुरसवत्सुवर्तमानास्त्रिषु । वाच्यलिंगाइत्यर्थः । "तुवरकषायौ नपुंसकावपि । अस्त्रीत्युक्तत्वात्" ॥ ९॥ विमर्दोत्थेसंघर्षणादिनोत्पन्नेजनमनोहरेगंधेपरिमलइत्येकं । विमर्दग्रहणेनजातिपद्मादेर्निरासः । योऽतिनि

तुवरस्तुकषायोऽस्त्रीमधुरोलवणःकटुः ॥ तिक्तोम्लश्चरसाःपुंसितद्वत्सुषडमीत्रिषु ॥ ९ ॥ विमर्दोत्थेपरिमलोगंधे जनमनोहरे॥ आमोदःसोतिनिर्हारीवाच्यलिंगत्वमागुणात् ॥ १० ॥ समाकर्षीतुनिर्हारीसुरभिर्घ्राणतर्पणः॥ इष्टगंधःसुगंधिःस्यादामोदीमुखवासनः ॥ ११ ॥

र्हारीअत्यंतसमाकर्षीसगंधआमोदउच्यते ॥ "कस्तूरिकायामामोदःकर्पूरेमुखवासनः ॥ बकुलेस्यात्परिमलश्चंपकेसुरभिस्तथेतिशब्दार्णवः" ॥ एकं । इतःपरंआगुणाद्गुणाशुक्लादयइतिवक्ष्यमाणाद्गुणशब्दात्प्राक्वाच्यलिंगत्वंअभिधेयानुसारेणत्रिलिंगत्वं ॥ समाकर्षी । निर्हारी । द्वेदूरनिपातिनोगंधद्रव्यस्य । निर्हरत्यवश्यंमनोनिर्हारी ॥ सुरभिः । घ्राणतर्पणः । इष्टगंधः । सुगंधिः । चत्वारिशोभनगंधयुक्तस्य । शोभनोगंधोऽस्यसुगंधिः आमोदी । मुखवासनइतिद्वे यन्मुखंवासयतितस्यतांबूलादेः ॥ ११ ॥

पूतिगंधिः । दुर्गंधः। द्वेअनिष्टगंधयुक्तस्य । पूतिर्दुष्टःगंधोयस्यसः। यदामगंधितद्विस्रं । एकंअपक्कमांसादिगंधस्य । आमोऽपक्कमलस्तस्यैवगंधोयस्य तत् । उपमानाच्चेतीत् । शुक्लः । शुभ्रः । शुचिः । श्वेतः । विशदः । श्येतः । पांडरः ॥ १ २ ॥ अवदातः । सितः । गौरः । अवलक्षः । " वलक्षोपि " धवलः। अर्जुनः। हरिणः । पांडुरः । पांडुः। षोडशनामानिशुक्लस्य । "तत्रार्जुनांतानित्रयोदशनामानिशुक्लस्य । हरिणादीनित्रीणिपीतमिश्रशुक्लस्ये तिविभागःसाधुः। शब्दार्णवेतु श्वेतस्तुसमपीतोसौरक्तेतरजपारुचिः। वलक्षस्तुसितःशावःकदलीकुसुमोपमः ॥ अर्जुनस्तुसितःकृष्णलेशवान्कुमुदच्छविः ॥ पांडुस्तुपीतभागार्द्धःकेतकीधूलिसन्निभइत्युक्तं। हरिणौ पांडुसारंगावितिहैमः॥ " ईषत्पांडुः । धूसरः । "धूसरस्तुसितःपीतलेशवान्बकुलच्छविरितिशब्दार्णवः"। द्वेईषद्धवलस्य ॥ १ ३ ॥ कृष्णः। नीलः। असितः। श्यामः। कालः । श्यामलः । मेचकः । "मेचकःकृष्णनीलःस्यादतसीपुष्पसंनिभइतिशब्दार्णवः" । सप्तकंनील्यादिगतवर्णस्य । पीतः। गौरः । हरिद्राभः। त्रयंपीतस्य । पालाशः । "पलाशोपि"। हरितः । हरित् । त्रयंशिरीषादिपत्रगतवर्णस्य । हरित्तांतः ॥१४॥

पूतिगंधिस्तुदुर्गंधोविस्रंस्यादामगंधियत् ॥ शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपांडुराः ॥ १ २॥ अवदातःसितोगौरोऽवलक्षोधवलोर्जुनः॥ हरिणःपांडुरःपांडुरीषत्पांडुस्तुधूसरः ॥ १ ३ ॥ कृष्णेनीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः॥ पीतोगौरोहरिद्राभःपालाशोहरितोहरित्॥ १४॥

लोहितः। रोहितः। रक्तः। त्रयंरक्तस्य। यःकोकनदच्छविःरक्तोत्पलाभःसशोणइत्येकं॥ योऽव्यक्तरागईषद्रक्तःसोऽरुणः। "अरुणःकृष्णलोहितइत्यमरमाला"। एकं। यः श्वेतमिश्रोरक्तःसपाटलइत्येकं॥ १५॥ श्यावः। कपिशः। द्वेधूसरारुणवर्णस्य। कपिर्मर्कटःतद्वद्वर्णोऽस्यस्यकपिशः। धूम्रः। धूमलः। कृष्णलोहितः। त्रयंकृष्णमिश्रलोहितवर्णस्य। कडारः। कपिलः। पिंगः। पिशंगः। कद्रुः। पिंगलः। षट्कंपिंगलवर्णस्य। अयमत्यंतगौरबालकस्यकेशेषुप्रसिद्धः। पिंगागोरोचनापांडुरितिकात्यः। "शब्दार्णवेतु सितपीतहरिद्रक्तःकडारस्तृणवन्हिवत्। अयंतद्रक्तपीतांगःकपिलोगोविभूष

लोहितोरोहितोरक्तःशोणःकोकनदच्छविः॥ अव्यक्तरागस्त्वरुणःश्वेतरक्तस्तुपाटलः॥ १५॥ श्यावःस्यात्कपिशोधूम्रधूमलौकृष्णलोहिते॥ कडारःकपिलःपिंगपिशंगौकद्रुपिंगलौ १६॥ चित्रंकिर्मीरकल्माषशबलैताश्चकर्बुरे॥ गुणेशुक्लादयःपुंसिगुणिलिंगास्तुतद्वति॥ १७॥ इतिधीवर्गः॥

णः॥ हरितांशेधिकेऽसौतुपिशंगःपद्मधूलिवत्। पिशंगस्त्वसितावेशात्पिशोदीपशिखादिषु। पिंगलस्तुपरच्छायःपिंगेशुक्लांगखंडवदित्युक्तं"॥१६॥ चित्रं। किर्मीरः। "कर्मीरः" कल्माषः। शबलः। एतः। कर्बुरः। षट्कंकर्बुरस्य। विचित्रवर्णस्येत्यर्थः। शुक्लादयःगुणेगुणमात्रेवर्तमानाःपुंसि। चित्रंतुरूपभेदान्नपुंसकं। यथास्यपटस्यशुक्लंरूपं। तद्वतिगुणवतिवस्तुनिवर्तमानागुणिलिंगाःअभिधेयलिंगाः। यथाशुक्लाशाटी। शुक्लःपटः। शुक्लंवस्त्रं। रोहितादीनांस्त्रीत्वेतु वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनइतिङीष्वा। तकारस्यनकारश्च। यथाश्येनी। श्येता। रोहिणी। रोहिता। लोहिनी। लोहितेत्यादि॥१७॥इतिधीवर्गः॥ ॥ ७॥

“गिरापि । ब्राह्मणीवचनंवाचाजल्पितंगदितंगिरेतिशब्दार्णवः । गीर्भणितिर्गिरेतित्रिकांडशेषः । तत्रगिरावाणीति
ब्राह्मी । भारती । भाषा । गीः । तत्रयोदशनामानिवचनस्य । तत्रापिसरस्वत्यंतानिवच
पाठः । ” वाक् । वाणी । सरस्वती । व्याहारः । उक्तिः । लपितं । भाषितं । वचनं । वचः । अपभ्रष्टःशब्दःगावीगोणीत्यादिअपशब्दःसोऽपभ्रंशइत्युच्यते । एकं ।
नाधिष्ठात्र्यादेवतायाअपि । व्याहारादीनित्वधिष्ठेयस्यैव । गीःरेफांता ॥१ ॥

ब्राह्मीतुभारतीभाषागीर्वाग्वाणीसरस्वती ॥ व्याहारउक्तिर्लपितंभाषितंवचनंवचः ॥ १ ॥ अप
भ्रंशोऽपशब्दःस्याच्छास्त्रेशब्दस्तुवाचकः ॥ तिङ्सुबंतचयोवाक्यंक्रियावाकारकान्विता ॥ २ ॥

शास्त्रेव्याकरणादौयोवाचकःसशब्दइत्युच्यते ॥ एकं । यथाओतप्रोततंतूनांवाचकःपटइति । तिङ्सुबंतचयः तिङंतसुवंतपदसमूहोवाक्यं । तिङंत
चयोयथा । पचतिभवतिपाकोभवतीत्यर्थः । सुबंतचयोयथा । प्रकृतिसिद्धमिदंहिमहात्मनां ॥ कारकान्विता कारकैःसंबद्धाक्रियावाक्यमुच्यते
यथादेवदत्तगामभिरक्षशुक्लदंडेन । अत्रान्वितआकांक्षायोग्यतासन्निधिवशाज्ज्ञेयं ॥ २ ॥

श्रुतिः । वेदः । आम्नायः । त्रयी । चत्वारिवेदस्य । अत्रलिंगसंकरोनदोषायस्त्रीतिविशेषविधानात् । त्रय्यान्व्याख्यायमानत्वाच्च । तद्विधिःवैदिकोवि धिर्यागादिःधर्मइत्युच्यते । वेदमूलत्वात्स्मृत्युक्तोपिविधिर्धर्मएव । यदाहगौतमः । श्रुतिस्मृतिविहितोधर्मइति । केचित्तुलिंगसंकरोमाभूदितित्रयी धर्मइतिसमस्तंपदमाहुः । "विधानमृग्यजुःसाम्नांत्रयीधर्मंविदुर्बुधाः" ॥ त्रयीशब्देविशेषंदर्शयन्वेदभेदानभिधत्ते । ऋक् । साम । यजुः । इतित्र

श्रुतिःस्त्रीवेदआम्नायस्त्रयीधर्मस्तुतद्विधिः॥ स्त्रियामृक्सामयजुषीइतिवेदास्त्रयस्त्रयी॥ ३॥
शिक्षेत्यादिश्रुतेरंगमोंकारप्रणवौसमौ॥ इतिहासःपुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयःस्वराः॥ ४॥

योवेदामिलितास्त्रयीज्ञेया । तत्रऋक्शब्दःस्त्रीलिंगः ॥ ३ ॥ शिक्षाकल्पोव्याकरणमित्यादिवेदस्यांगंज्ञेयं । "शिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंज्योतिषां गतिः ॥ छंदोविचितिरित्येषषडंगोवेदउच्यते । कल्पःकल्पसूत्रं" । ओंकारः । प्रणवः । द्वे । इतिहासः। पुरावृत्तं । द्वेपूर्वचरितस्यमहाभारतादेः । उदा त्तः । अनुदात्तः । स्वरितः । इतित्रयःस्वराउच्यंतेएकं ॥ "उदात्तश्चानुदात्तश्चस्वरितश्चस्वरास्त्रयः ॥ चतुर्थःप्रचितोनोक्तोयतोसौछांदसःस्मृतः" ॥ ४ ॥

आन्वीक्षिकीत्येकंतर्कविद्यायांगौतमादिप्रणीतायां । दंडनीतिरित्येकंअर्थशास्त्रेबृहस्पत्यादिप्रणीते । "अर्थस्यभूम्यादेःशास्त्रं" । आख्यायिका । उपलब्धार्था । द्वयंअनुभूतार्थप्रतिपादकस्यवासवदत्तादेः । यत्पंचलक्षणंतत्पुराणमुच्यते । "सर्गश्चप्रतिसर्गश्चवंशोमन्वंतराणिच ॥ वंश्यानुचरितंचैव पुराणंपंचलक्षणं" ॥ ५ ॥ प्रबंधस्यवाक्यविस्तरस्ययाकल्पनारचनासाकथा । एकंनाटकरामायणादेः । प्रवह्लिका । "प्रवलहिका ।" प्रहेलिका ।

आन्वीक्षिकीदंडनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ॥ आख्यायिकोपलब्धार्थापुराणंपंचलक्षणं ॥ ५ ॥
प्रबंधकल्पनाकथाप्रवह्लिकाप्रहेलिका ॥ स्मृतिस्तुधर्मसंहितासमाहृतिस्तुसंग्रहः ॥ ६ ॥

द्वयंयथापरैःसंदिह्यतेतादृशगुप्ताभिधानस्य । यथा । पानीयंपातुमिच्छामित्वत्तःकमललोचने ॥ यदिदास्यसिनेच्छामिनोदास्यसिपिवाम्यहमिति । "यदुक्तं । व्यक्तीकृत्यकमप्यर्थंस्वरूपार्थस्यगोपना । यत्रबाह्यार्थसंबद्धंकथ्यतेसाप्रहेलिकेति" । यामन्वादिभिःप्रणीताधर्मसंहिता । "धर्मबोधार्थंरचितासंहिता" । सास्मृतिः । एकं । समाहृतिः । संग्रहः । "विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानांसूत्रभाष्ययोः । निबंधोयःसमासेनसंग्रहंतंविदुर्बुधाः" । द्वयंसंग्रहग्रंथस्य ॥ ६ ॥

यासमासार्थापूरणीयार्थासासमस्या । यथा । शतचंद्रंनभस्थलं । तत्पूरणंयथा । दामोदरकराघातविव्हलीकृतचेतसा ॥ दृष्टंचाणूरमल्लेनेति ॥ " सम स्यात्वसमासार्थेतिपाठेतुअपरिपूर्णार्थेत्यर्थः । " किंवदंती । " किंवदंतिः " । जनश्रुतिः । द्वेचतुरक्षरेनामनीलोकप्रवादस्य । वार्ता । प्रवृत्तिः । वृत्तां तः । उदंतः । चत्वारियथास्थितलोकवृत्तकथनस्य । आव्हयः ॥ ७ ॥ आख्या । आव्हा । अभिधानं । नामधेयं । नाम । षड्नाम्नः । हूतिः । आ

समस्यातुसमासार्थाकिंवदंतीजनश्रुतिः ॥ वार्ताप्रवृत्तिर्वृत्तांतउदंतस्यादथाव्हयः ॥ ७ ॥ आख्याव्हेअभिधानंच नामधेयंचनामच ॥ हूतिराकारणाव्हानंसंहूतिर्बहुभिःकृता ॥ ८ ॥ विवादोव्यवहारःस्यादुपन्यासस्तुवाङ्मुखं ॥ उपोद्घातउदाहारःशपनंशपथःपुमान् ॥ ९ ॥

कारणा । आव्हानं । त्रयं आव्हानस्य । याबहुभिःकृताहूतिःसासंहू तिः । एकं ॥ ८ ॥ विवादः । व्यवहारः । " विनानाऽर्थेऽवसंदेहेहरणंहारउच्यते ॥ नानासंदेहहरणाद्व्यवहारःप्रकीर्तितइतिकात्यायनः " । द्वेऋणदा नादिनिमित्तविविधवादस्य । उपन्यासः । वाङ्मुखं । द्वेवचनारंभस्य । उपोद्घातः उदाहारः । द्वेप्रकृतसिध्यर्थचिंतनस्य । तदुक्तं ॥ चिंताप्रकृतसि ध्यर्थमुपोद्घातंप्रचक्षतइति । " उपोद्घातादिद्वेवक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्येतिवा । " शपनं । शपथः । द्वयं ॥ ९ ॥

२३

प्रश्नः। अनुयोगः। पृच्छा। त्रयंप्रश्नस्य। प्रतिवाक्यं। उत्तरं। द्वेप्रतिवचनस्य। मिथ्याभियोगः। अभ्याख्यानंद्वे। "शतंमेधारयसीत्याद्यसत्याक्षेपस्य"। मिथ्याभिशंसनं॥ १०॥ अभिशापः। द्वेसुरापानादिमिथ्यापापोद्भावनस्य। अनुरागजःगुणानुरागोत्थःशब्दःप्रणादइत्युच्यते। एकं। यशः। कीर्तिः। समज्ञा "समज्यासमाज्ञाचेतिपाठांतरं" त्रयंकीर्तेः। स्तवः। स्तोत्रं। स्तुतिः। नुतिः। चत्वारिस्तुतेः॥ ११॥ द्विवारंत्रिवारंचोक्तंआम्रेडि

प्रश्नोनुयोगःपृच्छाचप्रतिवाक्योत्तरेसमे॥ मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथमिथ्याभिशंसनं॥ १०॥ अभिशापः प्रणादस्तुशब्दःस्यादनुरागजः॥ यशःकीर्तिःसमज्ञाचस्तवःस्तोत्रंस्तुतिर्नुतिः॥ ११॥ आम्रेडितंद्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टंतुघोषणा॥ काकुःस्त्रियांविकारोयःशोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः॥ १२॥ अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्॥ उपक्रोशोजुगुप्साचकुत्सानिंदाचगर्हणे॥ १३॥

तमुच्यते। यथा। "सर्पः सर्पइति।" एकं। उच्चैर्घुष्टं। घोषणा। द्वेउच्चैर्घोषस्य। शोकभीतिकामादिभिर्ध्वनेर्योविकारःसाकाकुः। एकं॥ १२॥ अवर्णः। "वर्णःप्रशंसातद्विरुद्धोऽवर्णः"। आक्षेपः। निर्वादः। परीवादः। "परिवादः"। अपवादः। उपक्रोशः। जुगुप्सा। कुत्सा। निंदा। गर्हणं। दशनिंदायाः। अपवादवदितिवत्प्रत्ययेनअवर्णादीनामुपक्रोशस्यचैकलिंगत्वंज्ञापितं। उपक्रोशांताअवर्णादयःपुंसीतितात्पर्यं॥ १३॥ २३

पारुष्यं । अतिवादः । द्वेनिष्ठुरभाषणस्य । अपकारगीःअपकारार्थकंभाषणं ।" चौरोसित्वांघातयिष्यामीत्यादि " तद्वत्सर्नमुच्यते । एकं । यःसनिं दःनिंदायुक्तउपालंभस्तत्रपरिभाषणमित्येकं । " उपालंभोद्वेधा । गुणाविष्करणपूर्वकोनिंदापूर्वकश्च । आद्योयथा । महाकुलीनस्यतवकिमुचितमिदं। द्वितीयस्तुबंधकीसुतस्यतवोचितमेवेदमिति । तत्रयोद्वितीयः सपरिभाषणं " ॥ १४ ॥ मैथुनंप्रतिपरस्त्रीपुरुषसंयोगेननिमित्तेनयआक्रोशस्त

पारुष्यमतिवादःस्याद्भर्त्सनंत्वपकारगीः॥ यःसनिंदउपालंभस्तत्रस्यात्परिभाषणं ॥ १४ ॥ तत्रत्वाक्षारणायःस्यादाक्रोशोमैथुनंप्रति॥ स्यादाभाषणमालापःप्रलापोऽनर्थकंवचः ॥ १५॥ अनुलापोमुहुर्भाषाविलापःपरिदेवनं॥ विप्रलापोविरोधोक्तिःसंलापोभाषणंमिथः ॥ १६ ॥

त्र आक्षारणेत्येकं । " आक्षारणमितिक्लीबमपि " आभाषणं । आलापः । द्वेअन्योन्यसंबोधनपूर्वकभाषणस्य । यदनर्थकंवचःसप्रलापइत्येकं ॥ १५ ॥ अनुलापः । मुहुर्भाषा । द्वेबहुशोभाषणस्य । विलापः परिदेवनं । द्वेरोदनपूर्वकभाषणस्य । विप्रलापः। विरोधोक्तिः । द्वेअन्योन्यविरुद्धभाषणस्य । मिथःपरस्परं उक्तिप्रत्युक्तियुक्तंयद्भाषणंससंलापः " आलापस्तुएकेनापिक्रियते " १६ ॥

सुप्रलापः । सुवचनं । द्वेसुभाषितस्य । अपलापः । निन्हवः द्वेगोपनकारिवचनस्य । यथातन्मिथ्येतिप्रतिवादिनिनिन्हवः । "चोद्यादित्रयमद्भुतप्रश्नस्य शापादित्रयंशापवचनस्य । चाटुद्वितित्रयंप्रेम्णामिथ्याभाषणस्य ।" संदेशवाक् । वाचिकं । द्वेदूतादिमुखेनसंदिश्यमानवचनस्य । उत्तरेअतःपरंवक्ष्यमाणाःवाग्भेदाः । "रुशत्यादयःसम्यग्गंतास्त्रिषुत्रिलिंगाः ॥ १७ ॥ यथारुशन्शब्दः । रुशद्वचनं । याअकल्याणीवाक्सारुशती । एकंतां

सुप्रलापःसुवचनमपलापस्तुनिन्हवः॥"चोद्यमाक्षेपाभियोगौशापाक्रोशौदुरेषणा॥अस्त्रीचाटुचटुश्लाघाप्रेम्णा मिथ्याविकत्थनं॥ १ ॥" संदेशवाग्वाचिकंस्याद्वाग्भेदास्तुत्रिषूत्तरे ॥ १७॥ रुशतीवागकल्याणीस्यात्कल्यातु शुभात्मिका ॥ अत्यर्थमधुरंसांत्वंसंगतंहृदयंगमं ॥ १८ ॥ निष्ठुरंपरुषंग्राम्यमश्लीलंसूनृतंप्रिये ॥ सत्येऽथसंकुलक्लिष्टेपरस्परपराहते॥ १९॥

तं । याशुभात्मिकावाक्साकल्या । "काल्यापि" । एकंतालव्यांतं । यदतिशयेन मधुरंतत्सांत्वं । एकं । संगतं । हृदयंगमं । द्वेसंबद्धवचनस्य ॥ १८ ॥ निष्ठुरं । पुरुषं । द्वेकर्कशवचनस्य ! ग्राम्यं । अश्लीलं । द्वेशिथिलवचसः "अश्रीकारकभंडादिवचसइत्यर्थः ।" यत्प्रियंसत्यंवचनंतत्रसूनृतमित्येकं । यत्परस्परेणपराहतं "मातामेवंध्येतिवत्" पूर्वापरविरुद्धंतत्रसंकुलं क्लिष्टमितिनामद्वयं । यथा । पश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः ॥ १९ ॥

यत्लुप्तवर्णपदंअसंपूर्णोच्चारितंवचस्तद्गस्तमित्येकं । यत्त्वरितोदितंतन्निरस्तं । एकं । सनिष्ठीवंलालायुक्तंतदंबूकृतमुच्यते । " सनिष्ठेवमपि " । एकं । यदनर्थकंअर्थशून्यंतदबद्धंस्यात् । एकं । " अवध्यमपि । अवध्यमवधार्हेस्यादनर्थकवचस्यपीतिदर्शनात् । " ॥ २० ॥ अनक्षरं । " नप्रशस्ताक्षराणियस्मिन् अक्षराणामप्राशस्त्यंचार्थद्वारकंतच्चवचनानर्हं । " अवाच्यं । द्वेवक्तुमनर्हस्यवचसः । मृषार्थकंअत्यंताभूतार्थकंतत्आहतंज्ञेयं यथा । एष

लुप्तवर्णपदंग्रस्तंनिरस्तंत्वरितोदितं ॥ अंबूकृतंसनिष्ठीवमबद्धंस्यादनर्थकं ॥ २० ॥ अनक्षरमवाच्यंस्यादाहतंतुमृषार्थकं ॥ " सोल्लुंठनंतुसोत्प्रासंभणितंरतिकूजितं ॥ श्राव्यंहृद्यंमनोहारिविस्पष्टंप्रकटोदितं ॥ " १ ॥ अथम्लिष्टमविस्पष्टंवितथंत्वनृतंवचः ॥ २१ ॥

वंध्यासुतोयातीति । एकं । " सोल्लुंठनादिद्वेसोपहासवचनस्य । भणितादिद्वेरतिसमयकूजितस्य । श्राव्यादिपंचस्पष्टवचनस्य । " म्लिष्टं । अविस्पष्टं । " अत्रम्लिष्टमित्योष्ठ्यादिपाठएवदृश्यते । म्लिष्टंत्रिष्वव्यक्तवाचीतिमेदिनी । द्वेअव्यक्तवचनस्य । " यदनृतंवचः । यथासत्यपिधनेनास्तिधनमिति । तद्वितथमित्युच्यते । एकं ॥ २१ ॥

सत्यं । तथ्यं । ऋतं । सम्यक् । चत्वारिसत्यस्य । सम्यक्चकारांतः । पूर्ववाग्भेदास्तुत्रिषूत्तरइतिवचनवृत्तित्वेनसत्यादीनांत्रिलिंगत्वमुक्तं । यथा । सत्यःशब्दः । सत्यावाक् । सत्यंवचनमिति । इदानींवक्तृवृत्तित्वेनएषांत्रिलिंगत्वमाह । अमूनीति । तद्वतिसत्यवतित्रिषु । यथासत्यास्त्री । सत्यःपुमान् । सत्यंकुलमिति । शब्दः । निनादः । निनदः । ध्वनिः । ध्वानः । रवः । स्वनः ॥ २२ ॥ स्वानः । निर्घोषः । निर्ह्रादः । नादः । निस्वानः । निस्वनः ।

सत्यंतथ्यमृतंसम्यगमूनित्रिषुतद्वति॥शब्देनिनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः॥ २२ ॥ स्वाननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः॥ आरवारावसंरावविरावाअथमर्म्मरः ॥ २३ ॥ स्वनितेवस्त्रपर्णानांभूषणानांतुशिंजितं॥ निक्काणोनिक्कणःक्काणःक्कणःक्कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

आरवः । आरावः । संरावः । विरावः । सप्तदशशब्दमात्रस्य । वस्त्रपर्णानांस्वनितेशब्देमर्मरइत्येकं । "मर्मरोवस्त्रभेदेचशुष्कपर्णध्वनौतथा । पुंसिस्त्रियांपुनः प्रोक्तामर्मरीपीतदारुणीतिमेदिनी ।" ॥ २३ ॥ भूषणानांनूपुरादीनांस्वनितेशिंजितमित्येकं । "तालव्यादि" निक्काणः । निक्कणः । क्काणः । क्कणः । क्कणनं । पंचवीणादिस्वनितस्य ॥ २४ ॥

प्रादेरुपसर्गात्परेप्रकाणःप्रक्वणइत्यादयस्तेवीणायाएवक्वणितेनान्यत्र। " आदिशब्दादुपक्वणादयः "। कोलाहलः। कलकलः। द्वेबहुभिःकृतस्यस्पष्टशब्दस्य। द्वेतिरश्चांपक्षिणांरुतंशब्दः। वाशितं। एकं। तालव्यमध्योयं। प्रतिश्रुत्। प्रतिध्वानः। द्वेप्रतिशब्दस्य। गीतं। गानं। द्वेगायनस्य ॥ २५ ॥ इतिशब्दादिवर्गः॥ ॥ ७ ॥ स्वरभेदानाह। निषादः। ऋषभः। गांधारः। षड्जः। मध्यमः। धैवतः। पंचमः। इत्यमीतंत्रीभ्यःकंठेभ्यश्चोत्थिताः

वीणायाःक्वणितेप्रादेःप्रक्वाणप्रक्वणादयः॥ कोलाहलःकलकलस्तिरश्चांवाशितंरुतं॥ स्त्रीप्रतिश्रुत्प्रतिध्वानेगीतंगानमिमेसमे॥ २५॥ इतिशब्दादिवर्गः॥ ॥ ७॥ निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवताः॥ पंचमश्चेत्यमीसप्ततंत्रीकंठोत्थिताःस्वराः॥ १॥ काकलीतुकलेसूक्ष्मेध्वनौतुमधुरास्फुटे॥ कलोमंद्रस्तुगंभीरेतारोत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु॥ २॥

सप्तस्वराज्ञेयाः। एकैकं। तत्रनिषादंनदंतिगजाः। ऋषभंगावः। गांधारंअजादयः। षड्जंमयूराः। मध्यमंक्रौंचाः। धैवतमश्वाः। पंचमंकोकिलाः॥ १ ॥ सूक्ष्मेकलेकाकलीत्येकंस्त्रीलिंगं। " काकलिरपि "। कलेरिन्। साधूदितंकाकलिभिःकुलीनैरितिप्रयोगः। मधुरःश्रुतिसुखःसचासौअस्फुटोऽव्यक्ताक्षरःएतादृशेध्वनौकलइत्येकं। गंभीरेध्वनौमंद्रइत्येकं। अत्युच्चैर्ध्वनौतारइत्येकं। त्रयः कलमंद्रतारास्त्रिषु॥ २ ॥

यःसमन्वितलयःसम्यगन्वितोऽनुगतोलयोगीतादिसाम्यंयत्रसएकतालउच्यते। "एकःसमस्तालोमानमस्येत्येकतालः।" एकं। वीणा।वल्लकी।विपंची। त्रयंवीणायाः। सावीणातुसप्तभिस्तंत्रीभिरुपलक्षिता। परिवादिनी।परिवदत्यवश्यं॥ ३ ॥ यद्वीणादिकंवाद्यंतत्ततमुच्यते। आदिनासौरंध्रीरावणहस्त किन्नर्यादि। यन्मुरजादिकंमृदंगादिकंआदिनापटहादितदानद्धमुच्यते। वंशादिकं। "वंशीवेणुस्तेनवंश्यादिकमित्येव।" आदिनाशंखादि तत्सुषिरं ज्ञेयं। "सुषिरशब्दोदंत्यादिः। प्राचीनास्तुतालव्यादिरपीत्याहुः।" यत्कांस्यमयतालादिकं आदिनाघंटाझल्लर्यादितद्घनंज्ञेयं।एकैकं ॥४॥ इदंततादिकं

"नृणामुरसिमध्यस्थोद्वाविंशतिविधोध्वनिः॥ समंद्रःकंठमध्यस्थस्तारःशिरसिगीयते॥१॥" समन्वितलयस्त्वे कतालोवीणातुवल्लकी॥ विपंचीसातुतंत्रीभिःसप्तभिःपरिवादिनी॥ ३ ॥ ततंवीणादिकंवाद्यमानद्धंमुरजादिकं॥ वं शादिकंतुसुषिरंकांस्यतालादिकंघनं॥ ४ ॥ चतुर्विधमिदंवाद्यंवादित्रातोद्यनामकं॥ मृदंगामुरजाभेदास्त्वंक्यालिं ग्योर्ध्वकास्त्रयः॥५॥

चतुर्विधंवाद्यंवादित्रातोद्यनामकं। वादित्रंआतोद्यंचनामयस्यतत्। यदाहभरतः। ततंचैवावनद्धंचघनंसुषिरमेवच चतुर्विधंतुविज्ञेयमातोद्यंलक्षणान्वितमिति। मृदंगाः। मुरजाः। "मुरात्वेष्टनाज्जाताः।" द्वेमृदंगस्य। बहुविधत्वाद्बहुवचनं। अंक्यः। आलिंग्यः। ऊर्ध्वकः। "निर्वकारमपि।" एतेत्रयःमृदंगस्यभेदाः। अंकएवनिधायवादनादंक्यः। आलिंग्यवादनादालिंग्यः। ऊर्ध्वीकृतेनमुखेनवादनादूर्ध्वकः। किंच हरीतक्याकृतिस्त्वंक्योयवमध्यस्तथोर्ध्वकः। आलिंग्यश्चैवगोपुच्छसमानःपरिकीर्तितइति ॥ ५ ॥

यशसेयआद्यौपटहोवाद्यतेसयशःपटहः। सएवढक्केत्युच्यते। द्वेढक्कायाः। भेरी। "भेरिः" दुंदुभिः। द्वेदुंदुभेः। "भेर्यामानकदुंदुभीत्यपिपाठः।" आनकः। पटहः। द्वेपटहस्य। "अस्त्रीतिपूर्वान्वयि। पटहोनासमारंभेआनकेपुन्नपुंसकमितिमेदिनी।" वीणादिवाद्यतेयेनतद्धनुराकृतिकाष्ठंकोणउच्यते ॥ ६ ॥ वीणायादंडःप्रवालः। एकं। ककुभः। प्रसेवकः। द्वेवीणादंडादधोदारुमयंभांडंशब्दगांभीर्यार्थंयच्चर्मणाच्छाद्यतेतस्य। "वीणाप्रांतस्थवक्रकाष्ठविशेषस्येत्यन्ये।" अस्यावीणायाःकायःतंत्रीरहितोदंडादिसमुदायःकोलंबकइत्युच्यते। एकं। यत्रवीणाप्रांतेतंत्र्योनिबध्यंतेतत्‌निबंधनंउपनाहइत्युच्यते। एकं ॥ ७ ॥ डमरुप्रभृतयोवाद्यविशेषाज्ञेयाः। तत्रडमरुः कापालिकादीनांवाद्यं। सएवविपुलोमड्डुः। डिंडिमः। दंवडीइतिप्रसिद्धः। झर्झरः। झांगडइतिप्रसिद्धः। मर्दलोमृदंगसदृशोवाद्यभेदः। पणवोप्येकः। अन्येचहुड्डुकगोमुखादयःसंति। नर्तकी। लासिका। "वाच्यलिंगत्वात्नर्तकोलासकः। समावितिपुंस्त्वनिर्देशेकर्तव्येस्त्रीलिंगनिर्देशोङ्गीप्टापोर्विवेकार्थः" द्वेनर्तक्याः ॥ ८ ॥

स्याद्यशःपटहोढक्काभेरीस्त्रीदुंदुभिःपुमान्॥ आनकःपटहोऽस्त्रीस्यात्कोणोवीणादिवादनं॥ ६॥ वीणादंडःप्रवालः स्यात्ककुभस्तुप्रसेवकः॥ कोलंबकस्तुकायोस्याउपनाहोनिबंधनं॥ ७॥ वाद्यप्रभेदाडमरुमड्डुडिंडिमझर्झराः॥ मर्दलःपणवोऽन्येचनर्तकीलासिकेसमे॥८॥

यद्विलंबितंनृत्यादिकंतत्तत्वमित्युच्यते। एकं। यद्द्रुतंशीघ्रंनृत्यादिकंतत् ओघइत्युच्यते। एकं। यन्मध्यंनविलंबितंनापिद्रुतंतद्घनमित्युच्यते। एकं। कालक्रिययोर्मानंनियमहेतुस्तालइत्युच्यते। एकं। गीतवाद्यपादादिन्यासानांक्रियाकालयोःसाम्यंलयइत्युच्यते। एकं ॥ ९ ॥ तांडवं। नटनं। नाट्यं। लास्यं नृत्यं। "नृत्तं।" नर्तनं। षट्कंनृत्यस्य। तत्रतांडवंक्लीबपुंसोः। नृत्यगीतवाद्यमितीदंत्रयंमिलित्वातौर्यत्रिकमितिचोच्यते। "तूर्यंमुरजादितत्रभवंतौर्यंतौर्योपलक्षितंत्रिकमितिविग्रहः।" द्वे ॥ १० ॥ यःस्त्रीवेषधारीनर्तकःपुरुषःतत्र। भ्रकुंसः। भ्रुकुंसः। भ्रूकुंसः। इतित्रयमित्यर्थः। नाट्योक्तौनाट्यप्रकरणेअधिकारोयं। "प्रागंगहारात्।" अज्जुकादिसंज्ञायाःनाट्यादन्यत्रप्रयोगोनास्तीत्यर्थः। यागणिकासाअज्जुका। एकं ॥ ११ ॥ भगिन्याःपतिःआवुत्तइत्युच्यते। "आवृत्तोपि" एकं। योविद्वान्सभावइत्युच्यते। भावयतीतिभावइतियोगव्युत्पत्त्यानाट्यादन्यत्राप्येतादृशानांप्रयोगेनदोषः। एकं। जनकस्तुआवुकइत्युच्यते। एकं। युवराजस्तु। कुमारः। भर्तृदारकः। द्वयं ॥ १२॥

विलंबितंद्रुतंमध्यंतत्वमोघोघनंक्रमात् ॥ तालःकालक्रियामानंलयःसाम्यमथास्त्रियां ॥ ९ ॥ तांडवंनटनंनाट्यं
लास्यंनृत्यंचनर्तनं॥ तौर्यत्रिकंनृत्यगीतवाद्यंनाट्यमिदंत्रयं ॥ १० ॥ भ्रकुंसश्चभ्रुकुंसश्चभ्रूकुंसश्चेतिनर्तकः॥
स्त्रीवेषधारीपुरुषोनाट्योक्तौगणिकाज्जुका॥ ११ ॥ भगिनीपतिरावुत्तोभावोविद्वानथावुकः॥ जनकोयुवराजस्तु
कुमारोभर्तृदारकः॥ १२॥

राजा । भट्टारकः । देवः । द्वयंराज्ञः । तस्यराज्ञःसुताभर्तृदारिका । एकं । कृतोऽभिषेकोयस्यास्तस्यांराज्ञांदेवीत्येकं । इतरासुराज्ञीषुभट्टिनीत्येकं । "अत्र विशेषःशब्दार्णवे । गणिकानुचरैरज्जुकेतिनाम्नानृपेणसा । युवराजस्तुसर्वैणकुमारोभर्तृदारकः । भट्टारकोवादेवोवावाच्योभृत्यजनेनसः । ब्राह्मणेनतु नाम्नैवराजन्नित्यृषिभिःसच । वयस्यराजन्नितिवाविदूषकइमंवदेत् ॥ अभिषिक्तातुराज्ञासौदेवीत्यन्यातुभोगिनी । भट्टिनीत्यपरैरन्यानीचैर्गोस्वामिनी

राजाभट्टारकोदेवस्तत्सुताभर्तृदारिका ॥ देवीकृताभिषेकायामितरासुतुभट्टिनी ॥ १३ ॥ अब्रह्मण्य
मवध्योक्तौराजशालस्तुराष्ट्रियः ॥ अंबामाताऽथबालास्याद्वासूरार्यस्तुमारिषः ॥ १४ ॥

तिसेति ॥" १३ ॥ अवध्यस्यवधानर्हस्यब्राह्मणादेरुक्तौदोषोक्तिकरणेअब्रह्मण्यमित्येकं । राज्ञःशालःराष्ट्रियउच्यते । एकं । अंबा । माता । द्वे । बाला । वासूरितिद्वेकुमार्याः । आर्यः । "कर्तव्यमाचरन्कामम कर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठतिप्राकृताचारोयःसआर्यइतिस्मृतइतिवसिष्ठः ।" मारिषः । "मार्षकः । आर्येमारिषमार्षकावितिशब्दार्णवः ।" द्वेआर्यस्य ॥ १४ ॥

याज्येष्ठाभगिनीसाअत्तिका । अत्तामातासेव “ अंतिका ।अत्तिकाचांतिकातथेतिद्विरूपकोशः । ” एकं । निष्ठा । निर्वहणं । द्वे “ मुखप्रतिमुखगर्भावमर्शनिर्वहणाख्याःपंचनाटकेसंधयःतत्रपंचमस्यसंधेः ” ।प्रस्तुतकथासमाप्तेरित्यन्ये । “ निर्वहणंतुस्त्रीसंहारश्चसमापनइतिशब्दार्णवः । समेइतिसमानार्थेनतुसमानलिंगेशब्दार्णवेलिंगभेददर्शनात् । ” नीचांप्रत्याव्हानेहंडेइत्येकं । चेटींप्रतिआव्हानेहंजेइत्येकं । सखींप्रत्याव्हानेहला । “ हलधातोर्बाहुलकादाप्रत्ययः । हलाशब्दष्टाबंतोपिसखीपर्यायः । तत्रपचाद्यच् । वालावासूःसखीहलेतित्रिकांडेबोपालितात् । ” अमूनित्रीण्यव्यया

अत्तिकाभगिनीज्येष्ठानिष्ठानिर्वहणेसमे ॥ हंडेहंजेहलाव्हानेनीचांचेटींसखींप्रति ॥ १५ ॥
अंगहारोऽगविक्षेपोव्यंजकाभिनयौसमौ ॥ निर्वृत्तेत्वंगसत्वाभ्यांद्वेत्रिष्वांगिकसात्विके ॥ १६ ॥

नि ॥ १५ ॥ “ अंगस्यस्थानात्स्थानांतरेनयनं । ” अंगहारः । “ अंगुल्यादिविन्यासः ” । अंगविक्षेपः । द्वेनृत्यविशेषस्य । व्यंजकः । अभिनयः । द्वेहस्तादिभिर्मनोगतार्थप्रकाशनस्य । अंगेननिर्वृत्तेनिष्पन्नेकर्मणिआंगिकं । “ भ्रूविक्षेपादि । ” सत्वेनअंतःकरणेननिर्वृत्तेसात्विकं । “ तद्यथा । स्तंभःस्वेदोथरोमांचःस्वरभंगोऽथवेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलयइत्यष्टौसात्विकागुणाः । ” इमेद्वेअपित्रिषु ॥ १६ ॥

नाटके हि रसाःअष्टावेवोक्तास्तानाह । शृंगारः । वीरः । करुणः । अद्भुतः । हास्यः । भयानकः । बीभत्सः । रौद्रः । एतेष्टौरसाज्ञेयाः । " चशब्दाच्छांतोपि नवमः । वात्सल्यंदशमः । " शृंगारः । शुचिः । उज्वलः । त्रयंशृंगारस्य ॥ १ ७ ॥ उत्साहवर्द्धनः । वीरः । द्वेवीरस्य । कारुण्यं । करुणा । घृणा । कृपा । दया । अनुकंपा । अनुक्रोशः । सप्तकंकरुणस्य । हसः ॥ १ ८ ॥ हासः । हास्यं । त्रयंहासस्य । बीभत्सं । विकृतं । " वैकृतोपि । विकृतोवैकृतोप्याग्रहाय

शृंगारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ॥ बीभत्सरौद्रौचरसाःशृंगारःशुचिरुज्वलः ॥ १ ७ ॥ उत्साहवर्द्धनोवीरःकारुण्यंकरुणाघृणा ॥ कृपादयाऽनुकंपास्यादनुक्रोशोप्यथोहसः ॥ १ ८ ॥ हासोहास्यंचबीभत्संविकृतंत्रिष्विदंद्वयं ॥ विस्मयोद्भुतमाश्चर्यंचित्रमप्यथभैरवं ॥ १ ९ ॥ दारुणंभीषणंभीष्मंघोरंभीमंभयानकं ॥ भयंकरंप्रतिभयंरौद्रंतूग्रममीत्रिषु ॥ २० ॥

ण्यामग्रहायणमितिशब्दार्णवः । " द्वेबीभत्सस्य । इदंद्वयंरसेपुंसि तद्वतित्रिषु । विस्मयः । अद्भुतं । आश्चर्यं । चित्रं । चत्वारिअद्भुतस्य । भैरवं ॥ १ ९ ॥ दारुणं । भीषणं । भीष्मं । घोरं । भीमं । भयानकं । भयंकरं । प्रतिभयं । नवकंभयानकस्य । रौद्रं । उग्रं । द्वेरौद्रस्य । अमीअद्भुतादयउग्रांताश्चतुर्दशशब्दारसेपुंसि । शृंगारवीरेत्यादिश्लोकेपुंस्त्वदर्शनात् । अभिन्नलिंगानामेवद्वंद्वप्रतिज्ञानात् । तद्वतितुत्रिषु । वाच्यलिंगाः ॥ २० ॥

रसानुक्तात्तदनुगुणत्वेनोद्भावचानुभावानभिधत्ते। दरः। त्रासः। भीतिः। भीः। साध्वसं। भयं। "भिया। स्याद्दत्तनन्तृतीयाचगर्हाचाथभयंभियेतिशब्दार्णवः।" षट्कंभयस्य। मानसः मनःसंबंधिविकारःभावउच्यते। एकं। "भावयतिकरोतिरसानितिभावः।" योभाववोधकःचित्तविकारस्यप्रकाशकःकटाक्षादिःसोऽनुभावइत्युच्यते। एकं ॥ २१ ॥ गर्वः। अभिमानः। अहंकारः। त्रयंगर्वस्य। "अहमितिकरणमहंकारः।" चित्तस्यसमुन्नतिःपरस्मादुत्कर्षचिंतनेनौन्नत्यंमानउच्यते। "एकं। गर्वादयःपंचापिपर्यायाइतितुयुक्तं। दर्पादिषट्कंमदस्य" अनादरः। परिभवः। परीभावः। तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥ रीढा। अवमानना। अवज्ञा। अवहेलनं। असूक्षणं। नवकमनादरस्य ॥ मंदाक्षं। ह्रीः। त्रपा। व्रीडा। लज्जा। पंचलज्जायाः। घञिव्रीडोपि। गंडूषगर्व्यभुजजागरहारकीलज्वालाझटारभसवर्तकगर्द्धशृंगाः। व्रीडादयश्चवरटश्चवराटकश्चउत्कंठबाणकरकाश्चसमामयाश्चेतिस्त्रीपुंल्लिंगकथनेरभसः। सालज्जाऽन्यतःपरस्मात्चेदपत्रपा। एकं ॥ २३ ॥

चतुर्दशदरस्त्रासोभीतिर्भीःसाध्वसंभयं ॥ विकारोमानसोभावोऽनुभावोभावबोधकः ॥ २१ ॥ गर्वोऽभिमानोऽहंकारोमानश्चित्तसमुन्नतिः ॥ "दर्पोऽवलेपोऽवष्टंभश्चित्तोद्रेकःस्मयोमदः ॥" अनादरःपरिभवःपरीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥ रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्षणं ॥ मंदाक्षंह्रीस्त्रपाव्रीडालज्जासाऽपत्रपाऽन्यतः ॥ २३ ॥

क्षांतिः । तितिक्षा द्वेपराभ्युदयसहनस्य । परस्यविषयेपरकीयधनेस्पृहाऽभिध्या । "परस्यविषयस्पृहेत्यपिपाठः । तत्रपरस्यविषयविषयिणीच्छेत्यर्थः" । एकं । अभिचारेणध्यानंअभिध्या । अक्षांतिः । ईर्ष्या । द्वेपराभ्युदयासहनस्य । गुणेष्वपिदोषारोपःअसूया । एकं ॥ २४ ॥ वैरं । विरोधः । विद्वेषः । त्रयंवैरस्य । मन्युः । शोकः । शुक् । त्रयंशोकस्य । शुक्चांता । पश्चात्तापः । अनुतापः । विप्रतीसारः । त्रयंपश्चात्तापस्य ॥ २५ ॥

क्षांतिस्तितिक्षाभिध्यातुपरस्यविषयेस्पृहा ॥ अक्षांतिरीर्ष्याऽसूयातुदोषारोपोगुणेष्वपि ॥ २४ ॥ वैरंविरोधोविद्वेषो मन्युशोकौतुशुक्स्त्रियां ॥ पश्चात्तापोनुतापश्चविप्रतीसारइत्यपि ॥ २५ ॥ कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघारुट्क्रुधौस्त्रियौ ॥ शुचौतुचरितेशीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥ प्रेमानाप्रियताहार्दंप्रेमस्नेहोऽथदोहदं ॥ इच्छाकांक्षास्पृहेहातृड्वांछालिप्सामनोरथः ॥ २७ ॥

कोपः । क्रोधः । अमर्षः । रोषः । प्रतिघः । रुट् । क्रुध् । सप्तकंक्रोधस्य । तत्ररुट्षांता । स्त्रियौस्त्रीलिंगे । "रुट्क्रुधौटाबंतावपि । क्रोधोभामःक्रुधारुषेतिशब्दार्णवः ॥" शुचौशुद्धेचरितेआचरणेशीलं । एकं । उन्मादः । चित्तविभ्रमः । द्वेचेतसोऽनवस्थितेः ॥ २६ ॥ प्रेमा । प्रियता । हार्दं । प्रेम । स्नेहः । पंचप्रेम्णः । तत्रप्रेमाना पुमान्स्नेहश्च । लिंगस्योक्तत्वात्संकरोनदोषाय । प्रेमक्लीबे । दोहदं । इच्छा । कांक्षा । स्पृहा । ईहा । तृट् । वांछा । लिप्सा । मनोरथः ॥ २७ ॥

कामः । अभिलाषः । तर्षः । द्वादशस्पृहायाः । तत्र दोहदंगर्भिणीच्छायामिच्छामात्रेपिदोहदं । तृट्‌पांता । सतर्षोमहांश्चेल्लालसा । द्वयोःस्त्रीपुंसयोः । उपाधिः धर्मचिंता द्वेधर्मचिंतनस्य । तत्रोपाधिःपुंसि । आधिः । मानसीव्यथा । द्वेमनःपीडायाः । आधिरुच्यतेपुंसि ॥ २८ ॥ चिंता । स्मृतिः । आध्यानं । त्रयंस्मरणस्य । उत्कंठा । उत्कलिका । द्वेउत्कंठायाः । "चिंतातुस्मृतिराध्यानंस्मरणंसस्पृहेपुनः ॥ उत्कंठोत्कलिकेतस्मिन्नभिध्यातूभयोरपीतिशब्दार्णवः ।" उत्साहः । अध्यवसायः । द्वेउत्साहस्य । येनकृत्वाअसाध्यसाधनेप्युद्यतोभवति । सउत्साहोऽतिशक्तिभाक्सातिशक्तिश्चेद्वीर्यमुच्यते । "अतिशयशक्तिवीर्याइतित्वमरमालायांस्त्रीत्वं" । एकं ॥ २९ ॥ कपटः । व्याजः । दंभः । उपधिः । छद्म । कैतवं । कुसृतिः । निकृतिः । शाठ्यं । नवशाठ्यस्य । "शठकैतवे । कपटःपुन्नपुंसकयोः ।" प्रमादः । अनवधानता । द्वेकर्तव्यानवधानस्य ॥ ३० ॥ कौतूहलं । कौतुकं । कुतुकं । कुतूहलं । चत्वारिकौतुकस्य । विलासः । विब्बोकः । विभ्रमः । ललितं ॥ ३१ ॥

कामोऽभिलाषस्तर्षश्चसोऽत्यर्थंलालसाद्वयोः ॥ उपाधिर्नाधर्मचिंतापुंस्याधिर्मानसीव्यथा ॥ २८ ॥ स्याच्चिंतास्मृतिराध्यानमुत्कंठोत्कलिकेसमे ॥ उत्साहोध्यवसायःस्यात्सवीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥ कपटोऽस्त्रीव्याजदंभोपधयश्छद्मकैतवे ॥ कुसृतिर्निकृतिःशाठ्यंप्रमादोनवधानता ॥ ३० ॥ कौतूहलंकौतुकंचकुतुकंचकुतूहलं ॥ स्त्रीणांविलासविब्बोकविभ्रमाललितंतथा ॥ ३१ ॥

हेला । लीला । अमीस्त्रीणांशृंगारभावजाः । शृंगाररससमुद्भूताःक्रियाश्चेष्टाःषडमीहावाउच्यंते । एकैकं । तत्ररामानयनवदनभ्रूप्रभृतीनांयःकश्चिद्वु लक्ष्यतेविशेषःसविलासः । गर्वाभिमानसंभूतोविकारोऽनादरात्मकोविब्बोकः । वाग्वस्त्रभूषणादीनांस्थानविपर्यासोविभ्रमः सकलांगसमीचीनविन्या सोललितं । अवगणनापूर्वकमभिनयप्रदर्शनंहेला । प्रियभूषणवचनाद्यनुकृतिर्लीला । "तत्ररामादिलीलांतस्यमूलंत्वेवं । विलासोंऽगेविशेषोयः प्रियाप्तावासनादिषु । विब्बोकोऽभिमतप्राप्तावपिगर्वादनादरः । चित्तवृत्त्यनवस्थानंशृंगाराद्विभ्रमोमतः । अनाचार्योपदिष्टंस्याल्ललितंरतिचेष्टितं ॥ स्याद्भावसूचकोहावोहेलास्यैवानुभावनं ॥ प्रौढेच्छासुरतेहेलेतिवा ॥ प्रियस्यानुकृतिर्लीलाश्लिष्टावाग्वेषचेष्टितैः ॥ इतिशब्दात्प्रकारार्थादन्येपिज्ञे

हेलालीलेत्यमीहावाःक्रियाःशृंगारभावजाः ॥ द्रवकेलिपरीहासाःक्रीडालीलाचनर्मच ॥ ३२ ॥

याः । लीलाविलासोविच्छित्तिर्विभ्रमःकिलकिंचितं ॥ मोट्टायितंकुट्टमितंविब्बोकोललितंतथा ॥ विहृतंचेतिमंतव्यादशस्त्रीणांस्वभावजाइतिनाटक रत्नकोशः॥ विच्छित्तिः । मंडनानादरन्यासोविच्छित्तीरूपदर्पतः ॥ किलकिंचितं । हर्षाद्रुदितगीतादिव्यामिश्रंकिलकिंचितं ॥ मोट्टायितं । मोट्टायितं प्रियंस्मृत्वासांगभंगंविजृंभणं ॥ कुट्टमितं । दुःखोपचारःसौख्येपिहर्षात्कुट्टमितंमतं । विहृतं । वक्तव्याभाषणव्याजाद्विहृतंदर्शितेंगितं ।" द्रवः । केलिः । परीहासः । "परिहासः" क्रीडा । लीला । "लीलेत्यत्रखेलेतिकेचित् ।" नर्म । षट्कंक्रीडामात्रस्य । केलिःपुंसि । भिन्नलिंगानांद्वंद्वाभावात् ॥ ३२ ॥

अभीप्सितार्थसित्ध्यर्थमर्थांतरानुष्ठानंव्याजः । तत्रव्याजः अपदेशः लक्ष्यमितित्रयं स्वरूपाच्छादनस्य । "लक्षमपि । व्याख्यायांचननालक्षंक्ली बव्याजशरव्ययोरितिमूर्द्धन्यांतरभसः ।" क्रीडा । खेला । कूर्दनं । त्रयंबाललीलायाः । घर्मः । निदाघः । स्वेदः । त्रयंस्वेदस्य । प्रलयः । नष्टचेष्टता । द्वेपरिस्पंदनाशस्य ॥ ३३ ॥ अवहित्था । आकारगुप्तिः । द्वे "शोकादिजनितमुखग्लान्यादेः ।" आकारगोपनस्य । संवेगः । संभ्रमः । द्वेहर्षादि नाकर्मसुत्वरणस्य । सोत्प्रासः । साभिप्रायोहासः । "उत्प्रासेनाधिक्येनक्षपणेनवासहितइतिवा ।" आच्छुरितकमुच्यते । एकं । "परमस्यामर्षजन

व्याजोपदेशोलक्ष्यंचक्रीडाखेलाचकूर्दनं ॥ घर्मोनिदाघःस्वेदःस्यात्प्रलयोनष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥ अवहित्याकारगु प्तिःसमौसंवेगसंभ्रमौ ॥ स्यादाच्छुरितकंहासःसोत्प्रासःसमनाक्स्मितं ॥ ३४ ॥ मध्यमःस्याद्विहसितंरोमांचो रोमहर्षणं ॥ क्रंदितंरुदितंक्रुष्टंजृंभस्तुत्रिषुजृंभणं ॥ ३५ ॥

कसशब्दहासस्य ।" सहासोमनाक्ईषत्चेत्स्मितमुच्यते । "ईषद्विकसितैर्दंतैःकटाक्षैःसौष्ठवान्वितं । अवेक्षितद्विजद्वारमुत्तमानांस्मितंभवेत् ।" ॥ ३४ ॥ सहासोमध्यमश्चेदनल्पाधिकस्तर्हिविहसितंस्यात् । "आकुंचितकपोलाक्षंसस्वनंनिःस्वनंतथा ॥ प्रस्तावोत्थंसानुरागमाहुर्विहसितंबुधाः ।" एकं । रोमांचः । रोमहर्षणं । "पुलककंटकरोमविक्रियारोमो द्गमाश्चात्रैव ।" द्वेरोमोद्गमस्य । क्रंदितं । रुदितं । क्रुष्टं । त्रीणिरुदितस्य । जृंभः । जृभणं । द्वेजृंभिकायाः । "जांभईइतिख्यातायाः ।" तत्रजृंभस्त्रिषु ॥ ३५ ॥

विप्रलंभः । विसंवादः । द्वेवंचनायुक्तभाषणस्य । "अंगीकृतासंपादनस्येतिवा ।" रिंगणं । " रिंखणं । " स्खलनं । द्वेस्वधर्मादिश्चलनस्य । "बालानां हस्तपादगमनस्येत्यन्ये " निद्रा । शयनं । स्वापः । स्वप्नः । संवेशः । पंचकंनिद्रायाः ॥ ३६ ॥ तंद्री । " तंद्रिः । तंद्रा । " प्रमीला । द्वेनिद्रायाआ दौअंतेचयदालस्यंतस्य । "अत्यंतश्रमादिनासर्वेंद्रियासामर्थ्यस्येतिवा । " भ्रकुटिः । भ्रुकुटिः । भ्रूकुटिः । "पृषोदरादित्वादकारेभ्रूकुटीत्यपि ।"

विप्रलंभोविसंवादोरिंगणंस्खलनंसमे ॥ स्यान्निद्राशयनंस्वापःस्वप्नःसंवेशइत्यपि ॥ ३६ ॥ तंद्रीप्रमीलाभ्रकुटि र्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिःस्त्रियां ॥ अदृष्टिःस्यादसौम्येऽक्षिणसंसिद्धिप्रकृतीत्विमे ॥ ३७ ॥ स्वरूपंचस्वभावश्चनिसर्गश्चाथवे पथुः ॥ कंपोऽथक्षणउद्धर्षोमहउद्धवउत्सवः ॥ ३८ ॥ इतिनाट्यवर्गः ॥ अधोभुवनपातालंबलिसद्मरसातलं ॥ नागलोकोऽथकुहरंसुषिरंविवरंबिलं ॥ १ ॥

त्रयंक्रोधादिजनितभ्रूवक्रतायाः । भ्रकुंसवत्रैरूप्यं । असौम्येऽक्षिणसरोषेचक्षु षिअदृष्टिरित्येकं । "असौम्येअसुंदरेवा । विरुद्धादृष्टिरदृष्टिः । क्रूरदृष्टिरित्यर्थः ।" संसिद्धिः । प्रकृतिः ॥ ३७ ॥ स्वरूपं । स्वभावः । निसर्गः । पंचस्वभावस्य । "इमेइतिद्वयोःस्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तं । द्वेकंपस्य । क्षणः । उद्धर्षः । महः । उद्धवः । उत्सवः । पंचउत्सवस्य । महोऽदंतः ॥ ३८ ॥ इतिनाट्यवर्गः ॥ ७ ॥ अधोभुवनं । पातालं । बलिसद्म । रसातलं । नागलोकः । पंचपातालस्य । कुहरं । सुषिरं । "तालव्यादिरपि" विवरं । बिलं ॥ १ ॥

छिद्रं । निर्व्यथनं । रोकं । रंध्रं । श्वभ्रं । "तालव्यादि"। वपा । सुषिः । "शुषिः"एकादशछिद्रमात्रस्य । सुषिःस्त्री ।भुवियत्श्वभ्रं तत्रगर्तोऽवटइतिद्वयं । "गर्तोवटेकुकुंदरेइतिहैमः। गर्तेत्यपि ।शठकूसरगर्तशुंगाइतिस्त्रीपुंसप्रकरणेरभसात् । अवटिरितीदंतोपि " । सुषिरमित्येकंसरंध्रेरंध्रयुक्तेवस्तुनि "।शुषिरमपि" तत्त्रिषुवाच्यलिंगं ॥२॥ अंधकारः । ध्वांतं । तमिस्रं । तिमिरं । तमः । पंचकमंधकारस्य । तत्रांधकारःक्लीबपुंसोः । गाढेध्वांतसातिशयेतमसिअंधतमसमित्येकं । क्षीणेध्वांतेऽवतमसमित्येकं ॥३ ॥ विष्वक्तमःसर्वव्यापिध्वांतंसंतमसमुच्यते । एकं । नागाःकाद्रवेयाः । द्वेनागानां । तदीश्वरःनागानामी

छिद्रंनिर्व्यथनंरोकंरंध्रंश्वभ्रंवपासुषिः॥ गर्तावटौभुविश्वभ्रेसरंध्रेसुषिरंत्रिषु॥ २ ॥ अंधकारोऽस्त्रियांध्वांतंतमिस्रं तिमिरंतमः॥ ध्वांतेगाढेंऽधतमसंक्षीणेऽवतमसंतमः॥ ३ ॥ विष्वक्संतमसंनागाःकाद्रवेयास्तदीश्वरः॥ शेषोऽनंतोवासुकिस्तुसर्पराजोऽथगोनसे॥४॥ तिलित्सःस्यादजगरेशयुर्वाहसइत्युभौ ॥ अलगर्दोजलव्यालःसमौराजिलडुंडुभौ॥५॥

शःशेषोऽनंतइतिचोच्यते । द्वयं । वासुकिः । सर्पराजः । द्वेनागराजस्य । गोनसः । "गोनासगोनसावितित्रिकांडशेषः । " ॥ ४ ॥ तिलित्सः । द्वेपाणसइतिप्रसिद्धस्य । अजगरः । शयुः । वाहसः । इतित्रयंअजगरस्य । आरइतिख्यातस्य । अलगर्दः । "अलगर्द्धः" जलव्यालः । द्वेजलसर्पस्य । "पाणसर्पविरोळेंइत्यादिप्रसिद्धस्य । " राजिलः । "राजीलः"। डुंडुभः । "तवर्गतृतीयादिरपि" ३२
द्वेनिर्विषस्यद्विमुखसर्पस्यमालुंड, दुतोंडेंइतिख्यातस्य । निर्मुक्तोनिर्विषःसर्पोराजिलःपरिकीर्तितइत्यभिधानात् ॥ ५ ॥

मालुधानः । मातुलाहिः । द्वेखड्गाकारचित्रसर्पस्य ।, आधोलें, दिवडइतिख्यातस्य । निर्मुक्तः । मुक्तकंचुकः । द्वेत्यक्तकंचुकस्य । "अत्रकंचुक स्त्वक्" सर्पः । पृदाकुः । भुजगः । भुजंगः । अहिः । भुजंगमः ॥ ६ ॥ आशीविषः । "आशीर्विषोपि । आशीस्तालुगतादंष्ट्रातयाविद्धोनजीव ति । तत्रविषमस्येति" विषधरः । चक्री । व्यालः । "व्याडोपि" । सरीसृपः । कुंडली । गूढपात् । चक्षुःश्रवाः । काकोदरः । फणी ॥ ७ ॥ दर्वी करः । दीर्घपृष्ठः । दंदशूकः । बिलेशयः । उरगः । पन्नगः । भोगी । जिह्मगः । पवनाशनः । पंचविंशतिःसर्पस्य ॥ ८ ॥ "लेलिहानाद्यष्टौसर्प

मालुधानोमातुलाहिर्निर्मुक्तोमुक्तकंचुकः॥ सर्पःपृदाकुर्भुजगोभुजंगोऽहिर्भुजंगमः॥६॥ आशीविषोविषधरश्च क्रीव्यालःसरीसृपः॥ कुंडलीगूढपाच्चक्षुःश्रवाःकाकोदरःफणी॥७॥ दर्वीकरोदीर्घपृष्ठोदंदशूकोबिलेशयः॥ उरगःप न्नगोभोगीजिह्मगःपवनाशनः॥८॥ "लेलिहानोद्विरसनोगोकर्णःकंचुकीतथा॥ कुंभीनसःफणधरोहरिर्भोगधर स्तथा॥ १ ॥ अहेःशरीरंभोगःस्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका ॥" त्रिष्वाहेयंविषास्थ्यादिस्फटायांतुफणाद्वयोः ॥ समौ कंचुकनिर्मोकौक्ष्वेडस्तुगरलंविषं॥९॥

मात्रस्य । भोगइतिसर्पशरीरस्यैकं । आशीरित्यादिद्वेसर्पदंष्ट्रायाः ।" यद्विषास्थ्यादिअहि भवंतत् आहेयमुच्यते । एकं । स्त्रियांआहेयी । स्फटा । "फटा" फणा । द्वेफणायाः।द्वे अपिस्त्रीपुंसयोः । कंचुकः । निर्मोकः । "निश्चयेनमुच्यतइति" द्वेसर्पत्वचः । क्ष्वेडः । गरलं । विषं । "पुल्लिंगमपि । पुंसिक्लीबेचेतिविषेणापिसंबध्यतइत्युक्तत्वात्" त्रयंविषमात्रस्य ॥ ९ ॥

काकोलः। कालकूटः। हलाहलः।सौराष्ट्रिकः। शौक्तिकेयः। ब्रह्मपुत्रः। प्रदीपनः ॥१०॥ दारदः ।वत्सनाभः। अमीकाकोलाद्यानवस्थावरविषभेदाः। तत्र "काकोलादित्रयंक्लीबपुंसोः। काकोलःकाकमेचकः। कालकूटः। पृथुमालिदैत्यरक्तोद्भवः।हलाहलस्तालपत्राकृतिः।हलाहलंहालहलंहलाहलमित्यपि तत्पर्यायाः।" हलाहलंहालहलंवदंत्यपिहलाहलमितिद्विरूपकोशः। गोनासगोनसौहलाहलंहालहलंविषमितित्रिकांडशेषः।" सुराष्ट्रदेशेभवःसौराष्ट्रिकः।"सारोष्ट्रिकइत्यपि"शुक्तिकायांभवःशौक्तिकेयः। सोमलइतिप्रसिद्धः। ब्रह्मणःपुत्रःब्रह्मपुत्रः।यद्याज्ञवल्क्यः। त्वंविषब्रह्मणःपुत्रःसत्यधर्मेव्यवस्थित

पुंसिक्लीबेचकाकोलकालकूटहलाहलाः ॥ सौराष्ट्रिकःशौक्तिकेयोब्रह्मपुत्रःप्रदीपनः ॥ १० ॥ दारदोवत्सनाभश्च
विषभेदाअमीनव ॥ विषवैद्योजांगुलिकोव्यालग्राह्यहितुंडिकः ॥ ११ ॥ इतिपातालभोगिवर्गः ॥ ॥ ७ ॥
स्यान्नारकस्तुनरकोनिरयोदुर्गतिःस्त्रियां ॥ तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

इति।प्रदीपयतिजठरमितिप्रदीपनः। दरदिदेशेभवोदारदः। वत्सनाभः। बचनागइतिप्रसिद्धः। विषवैद्यः। जांगुलिकः। द्वेविषहारवैद्यस्य। " जांगुलींविषविद्यामधीतेवेदवा। उक्तंच। परीक्षितंसमश्नीयाज्जांगुलीभिर्भिषग्वतइति।" व्यालग्राही। अहितुंडिकइतिद्वेसर्पग्राहिणः। गारुडीतिप्रसिद्धस्य।"व्यालग्राह्याहितुंडिकइतिपाठः। तत्र आहितुंडिकइति"॥११॥इतिपातालभोगिवर्गः॥ नारकः।नरकः।निरयः।दुर्गतिः।चत्वारिनरकस्य।नरकभेदानाह।तपनः।अवीचिः।महारौरवः।रौरवः॥१॥

संघातः। " संहारः"। कालसूत्रं। इत्याद्यास्तपनादिनरकभेदाः। आद्यशब्दात्तामिस्रकुंभीपाकादयः। तप्यंतेअनेनतपनः। जलवत्भासमानोप्यरुमपृष्ठ रूपत्वान्नवीचयोयत्रसोऽवीचिः। रुरवोनामक्रव्यादाअतिक्रूरास्तत्संबंधीमहानरकोमहारौरवः। रुरवःसर्पेभ्योतिहिंस्राजंतुविशेषास्तत्संबंधीरौरवः। सम्यकूहन्यंतेयत्रसंघातः। कालरूपाणिसूत्राणियत्रतत्कालसूत्रं। एकैकं। नारकाःनरकेभवाःसत्वाःप्राणिनःप्रेताउच्यंते। एकं। नारकीसिंधुनदीवैतर णीज्ञेया। एकं। नारक्यलक्ष्मीरशोभानिर्ऋतिःउच्यते। एकं॥ २॥ विष्टिः। आजूः। द्वेनरकेहठात्प्रक्षेपस्य। " निर्मूल्यकर्मकरणेइतिमुकुटः। भद्रा

संघातःकालसूत्रंचेत्याद्याःसत्वास्तुनारकाः॥ प्रेतावैतरणीसिंधुःस्यादलक्ष्मीस्तुनिर्ऋतिः॥२॥ विष्टिराजूःकारणा तुयातनातीव्रवेदना॥ पीडाबाधाव्यथादुःखमामनस्यंप्रसूतिजं॥ ३॥

ख्यकरणस्येत्यन्ये। विष्टिःकर्मकरेमूल्ये भद्राजूप्रेरणेषुचेतिहैमः" आजूवेतनयोर्विष्टिरितिशाश्वतः। कारणा। यातना। तीव्रवेदना। त्रयंनरकपीडायाः। पीडा। बाधा।" आबाधेतिवाछेदः। आबाधवेदनादुःखमितिहलायुधः।" व्यथा। दुःखं। आमनस्यं।" अमानस्यं। प्रसूतिजममानस्यंकृच्छ्रकष्टंकलाकुलमितिवाचस्पतिः। अत्रअमनसो भावइतिमानस्याद्भिन्नमितिवाविग्रहः।" प्रसूतिजं॥ ३॥

कष्टं । कृच्छ्रं । आभीलं । नवदुःखस्य । अत्रनवापिदुःखस्येत्येके । "पीडादिचतुष्कंमनःपीडायाः । आमनस्यादिद्वयंवैमनस्यस्य । कष्टादित्रयंशरीरपीडायाइतिभेदः ।" एषांमध्येयद्दुःखादिकंभेद्यगामि विशेष्यवृत्तितत्त्रिषु । यथासेयंसेवादुःखाचवहुरूपा । सोयंदुःखःसुतोऽगुणःसर्वंदुःखंविवेकिनइति । भेद्यगामित्वाभावेतदुक्तलिंगमेव ॥ इतिनरकवर्गः ॥ ॥ ९ ॥ समुद्रः । अब्धिः । अकूपारः । पारावारः । "पारापारः" । सरित्पतिः । उदन्वान् । उदधिः । सिंधुः । सिंधुर्वमथुदेशाब्धिनदेनासरितिस्त्रियामितिविश्वमेदिन्यौ ।" सरस्वान् । सागरः । अर्णवः ॥ १ ॥ रत्नाकरः । जलनि

स्यात्कष्टंकृच्छ्रमाभीलंत्रिष्वेषांभेद्यगामियत् ॥ इतिनरकवर्गः ॥ ॥ ९ ॥ समुद्रोऽब्धिरकूपारःपारावारःसरित्पतिः ॥ उदन्वानुदधिःसिंधुःसरस्वान्सागरोर्णवः ॥ १ ॥ रत्नाकरोजलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ॥ तस्यप्रभेदाःक्षीरोदोलवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥ आपःस्त्रीभूम्निवार्वारिसलिलंकमलंजलं ॥ पयःकीलालममृतंजीवनंभुवनंवनं ॥ ३ ॥

धिः । यादःपतिः । अपांपतिः । पंचदशसमुद्रमात्रस्य । तस्यसमुद्रस्यप्रभेदाः । क्षीरोदः । लवणोदः । तथा अपरेदध्युदघृतोदसुरोदेक्षूदस्वादूदाः । "लवणेक्षुसुरासर्पिदधिक्षीरजलाःसमाइत्याद्युक्तेः ।" एकैकं ॥ २ ॥ आपः । वाः । वारि । "वारं" सलिलं । "सरिलंसलिलंजलमितिवाचस्पतिः ।" कमलं । जलं । पयः । कीलालं । अमृतं । जीवनं । भुवनं । वनं ॥ ३ ॥ २८

कबंधं । "कमंधमितिवा ।" उदकं । "दकमित्यपि । प्रोक्तंप्राज्ञैर्भुवनममृतंजीवनीयंदकंचेतिहलायुधः । कंदकंजलमितित्रिकांडशेषः । अस्मिन्पक्षेकबंधंचदकंपाथइतिपाठः ।" पाथः । पुष्करं । सर्वतोमुखं । अंभः । अर्णः । तोयं । पानीयं । नीरं । "नारं" क्षीरं । अंबु । शंवरं । "संबरमितिदंत्यादि" ॥ ४ ॥ मेघपुष्पं । घनरसः । सप्तविंशतिर्जलस्य । तत्रआपःस्त्रियांबहुत्वेचनित्यं । वाःरेफांता । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्स्त्रियांक्लीबेच । घनरसःपुंसि । शेषंक्लीबे । "असुनिआपःसांतंक्लीबेच । वारंनारमित्युभयमक्लीबं । अत्रसर्वत्रसंसारावर्तःप्रमाणं । नारंघनरसःपुमानितिशब्दार्णवः ।

कबंधमुदकंपाथःपुष्करंसर्वतोमुखं ॥ अंभोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीरांबुशंवरं ॥ ४ ॥ मेघपुष्पंघनरसस्त्रिषुद्वेआप्यमम्मयं ॥ भंगस्तरंगऊर्मिर्वास्त्रियांवीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥ महत्सूल्लोलकल्लोलौस्यादावर्तोऽम्भसांभ्रमः ॥

घनरसमितिक्लीबमपि । घनरसमंबुक्षीरमितिरत्नकोशात् ।" कूपीठंकांडमस्त्रीस्याज्जीवनीयंकुशंविषमित्यपि । आप्यं । अम्मयं । द्वेजलविकारस्य । त्रिषु । "आप्या । अम्मयी । इत्यादि ।" भंगः । तरंगः । ऊर्मिः । वीचिः । चत्वारिलहर्याः । वास्त्रियामितिऊर्मिणावीचिनाचसंबध्यतेकाकाक्षिवत् । ऊर्मिरेवस्त्रीपुंसयोः । वीचिस्तुनित्यंस्त्रीत्येके ॥ ५ ॥ महत्सुऊर्मिषुउल्लोलःकल्लोलइतिद्वयं । अंभसांभ्रमःमंडलाकारेणभ्रमणंआवर्तःस्यात् । एकं ।

पृषंति । बिंदवः । पृषतः । विप्रुषः । चत्वारिजलबिंदूनां । तत्रपृषत्र्क्लीबे । बिंदुपृषतौपुंसि । विप्रुट्स्त्री ॥ ६ ॥ चक्राणि । "वक्राण्यपि । वक्रःशनैश्वरेपुंसिपुटभेदेनपुंसकं । " पुटभेदाः । भ्रमाः । जलनिर्गमाः । चत्वारियानिचक्राकारेणजलान्यधोयांतितेषां । "चक्रादिद्वयंचक्राकारेणजलानामधोयानस्य । भ्रमादिद्वयंजलनिःसरणजालकस्य । नद्यादौअधःस्थजस्योर्ध्वनिःसरणस्येतिवामतं । " कूलं । रोधः । तीरं । प्रतीरं । तटं । पंचतीरस्य । रोधःसांतं । "अदंतोपि । रोधःप्रोक्तश्वरोधसीतिसंसारावर्तः । " तटंत्रिलिंगं ॥ ७ ॥ परंचअर्वाक्चपरार्वाचीतीरेक्रमेणपारावारेउच्येते । नद्याःप

पृषंतिबिंदुपृषताःपुमांसोविप्रुषःस्त्रियां ॥ ६ ॥ चँक्राणिपुटभेदाःस्युर्भ्रमाश्चजलनिर्गमाः ॥ कूलंरोधँश्चतीरंचप्रतीरंचतटंत्रिषु ॥ ७ ॥ पारावारेपरार्वाचीतीरेपात्रंतदंतरं ॥ द्वीपोऽस्त्रियामंतरीपंयदंतर्वारिणस्तटं ॥ ८ ॥ तोयोत्थितंतत्पुलिनंसैकतंसिकतामयं ॥ निषद्वरस्तुजंबालःपंकोऽस्त्रीशादकर्दमौ ॥ ९ ॥

रतीरं पारंअवाक्तीरंअवारमित्यर्थः । एकैकं । तयोःपारावारयोःअंतरंमध्यंपात्रमुच्यते । एकं । वारिणोंऽतर्मध्येयत्तटंतत्द्वीपइतिअंतरीपमितिचोच्यते । अस्त्रियामित्युभाभ्यांसंबध्यते । द्वे "द्विर्गताआपोऽत्रसद्वीपः । अपांअंतर्गतंअंतरीपं ॥ ८ ॥ तोयोत्थितंतोयक्रमेणोत्थंतत्पुलिनमुच्यते । एकं । सैकतं । सिकतामयं । द्वेवालुकाप्रचुरस्थानस्य । निषद्वरः । जंबालः । पंकः । शादः । कर्दमः । पंचकर्दमस्य । तत्रपंकःपुन्नपुंसकयोः ॥ ९ ॥

जलोच्छ्वासाः। परीवाहाः। "परिवाहाः।" द्वयं निर्गममार्गैःप्रवृद्धंजलंपरिवहतितेषां। तथाचप्रयोगः। उपार्जितानांवित्तानांत्यागएवहिरक्षणं॥ तडागोदरसंस्थानांपरीवाहाइवांभसामिति। जलप्रवृद्धिरेवपरीवाहइत्येके। कूपकाः। विदारकाः। द्वेशुष्कनद्यादौहिजलार्थंगर्ताःक्रियंतेतेषां। स्रोतोद्विधाकारिणःशिलादयःकूपकाइत्येके। नौतार्यैनावातारितुमर्हेंजलादौ नाव्यं। एकं। तन्त्रिषु। नौः। तरणिः। तरिः। त्रयंनौकायाः। तरीरित्यपिलक्ष्मीवत्।

जलोच्छ्वासाःपरीवाहाःकूपकास्तुविदारकाः॥ नाव्यंत्रिलिंगंनौतार्येस्त्रियांनौस्तरणिस्तरिः॥ १०॥
उडुपंतुप्लवःकोलःस्रोतोंऽबुसरणंस्वतः॥ आतरस्तरपण्यंस्याद्द्रोणीकाष्ठांबुवाहिनी॥ ११॥

"कृदिकारादितिङीषि। तरणी। तरीइत्यपि। तरणीतरीतिहैमः।" ॥१०॥ उडुपं। प्लवः। कोलः। त्रयमल्पनौकायाः॥ "होडी पडांवइतिख्यातायाः" स्वतोयदंबुसरणंजलगमनंतत्स्रोतउच्यते। सांतमेकं। "तालव्यादिरपि।" आतरः। तरपण्यं। द्वेतरणमूल्यस्य। काष्ठांबुवाहिनी काष्ठमयीजलवाहिनी साद्रोणीउच्यते। "द्रुणिःद्रोणिः" काष्ठमुपलक्षणंपाषाणादेः। एकं। डोणीइतिख्यातस्य॥ ११॥

सांयात्रिकः। "समुदितानांगमनंद्वीपांतरगमनं वासंयात्रा साप्रयोजनमस्यास्तीति।" पोतवणिक्। द्वे नौकयावाणिज्यकारिणः। कर्णधारः। नाविकः। द्वे अरित्रंधृत्वायस्तारयतितस्य। नियामकाः। पोतवाहाः। द्वेपोतमध्यस्थितकाष्ठाग्रेदृष्टजंत्वादिज्ञानायस्थित्वायेनियंतुंशक्तास्तेषां। कूपकः। गुणवृक्षकः। द्वेरज्वाद्याधारमध्यस्तंभस्य "कुवा, डोलकाठी" इतिख्यातस्य॥१२॥ नौकादंडः। क्षेपणी "क्षेपणिःक्षिपणिरितिच" द्वेनौकावाहकदंडस्य।

सांयात्रिकःपोतवणिक्कर्णधारस्तुनाविकः॥ नियामकाःपोतवाहाःकूपकोगुणवृक्षकः॥ १२॥
नौकादंडःक्षेपणीस्यादरित्रंकेनिपातकः॥ अभ्रिःस्त्रीकाष्ठकुद्दालःसेकपात्रंतुसेचनं॥ १३॥

"वल्हें" इतिख्यातस्य। अरित्रं। केनिपातकः। द्वेकर्णस्य सुकाणूंइतिख्यातस्य। अभ्रिः। "अभ्रीत्यपि।" काष्ठकुद्दालः। "काष्ठकूद्दालः।" द्वेपोतादेर्मलापनयनार्थंकाष्ठकुद्दालस्य। कुडतीइतिख्यातस्य। सेकपात्रं। सेचनं। द्वेचर्मादिरचितस्यजलोत्सर्जनपात्रस्य। "बालदी। डोलइतिख्यातस्य।" यानपात्रंतुपोतोऽब्धिभवेत्रिषुसमुद्रियं॥ सामुद्रिकोमनुष्योब्धिजातासामुद्रिकाचनौरितिकश्चित्॥ १३॥ २६

कबंधं। "कमंधमितिवा।" उदकं। "दकमित्यपि । प्रोक्तंप्राज्ञैर्भुवनममृतंजीवनीयंदकंचेतिहलायुधः । कंदकंजलमितित्रिकांडशेषः । अस्मिन्पक्षेकबंधंचदकंपाथइतिपाठः।" पाथः। पुष्करं। सर्वतोमुखं । अंभः। अर्णः। तोयं। पानीयं। नीरं। "नारं" क्षीरं। अंबु। शंबरं। "संबरमितिदंत्यादि" ॥ ४ ॥ मेघपुष्पं। घनरसः। सप्तविंशतिर्जलस्य । तत्रआपःस्त्रियांबहुत्वेचनित्यं । वाःरेफांता । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्स्त्रियांक्लीबेच। घनरसःपुंसि। शेषंक्लीबे। "असुनिआपःसांतंक्लीबेच। वारंनारमित्युभयमक्लीबं। अत्रसर्वत्रसंसारावर्तःप्रमाणं । नारंघनरसःपुमानितिशब्दार्णवः।

कबंधमुदकंपाथःपुष्करंसर्वतोमुखं॥ अंभोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीरांबुशंबरं॥ ४ ॥ मेघपुष्पंघनरसस्त्रिषुद्वेआप्यमम्मयं॥ भंगस्तरंगऊर्मिर्वास्त्रियांवीचिरथोर्मिषु॥५॥ महत्सूल्लोलकल्लोलौस्यादावर्तोंऽभसांभ्रमः॥

घनरसमितिक्लीबमपि। घनरसमंबुक्षीरमितिरत्नकोशात्।" कपीठंकांडमस्त्रीस्याज्जीवनीयंकुशंविषमित्यपि। आप्यं। अम्मयं। द्वेजलविकारस्य। त्रिषु। "आप्या। अम्मयी। इत्यादि।" भंगः। तरंगः। ऊर्मिः। वीचिः। चत्वारिलहर्याः। वास्त्रियामितिऊर्मिणावीचिनाचसंबध्यतेकाकाक्षिवत्। ऊर्मिरेवस्त्रीपुंसयोः। वीचिस्तुनित्यंस्त्रीत्येके॥५॥ महत्सुऊर्मिषुउल्लोलःकल्लोलइतिद्वयं। अंभसांभ्रमःमंडलाकारेणभ्रमणंआवर्तःस्यात्। एकं।

पृषंति । बिंदवः । पृषतः । विप्रुषः । चत्वारिजलबिंदूनां । तत्रपृषत्क्लींबे । बिंदुपृषतौपुंसि । विप्रुट्स्त्री ॥ ६ ॥ चक्राणि । “वक्राण्यपि । वक्रःशनै श्चरेपुंसिपुटभेदेनपुंसकं ।” पुटभेदाः । भ्रमाः । जलनिर्गमाः । चत्वारियानिचक्राकारेणजलान्यधोयांतितेषां । “चक्रादिद्वयंचक्राकारेणजलाना मधोयानस्य । भ्रमादिद्वयंजलनिःसरणजालकस्य । नद्यादौअधःस्थजस्योर्ध्वनिःसरणस्येतिवामतं ।” कूलं । रोधः । तीरं । प्रतीरं । तटं । पंचतीरस्य । रोधःसांतं । “अदंतोपि । रोधःप्रोक्तश्चरोधसीतिसंसारावर्तः ।” तटंत्रिलिंगं ॥ ७ ॥ परंचअर्वाक्चपरार्वाचीतीरेक्रमेणपारावारेउच्येते । नद्याःप

पृषंतिबिंदुपृषताःपुमांसोविप्रुषःस्त्रियां ॥ ६ ॥ चक्राणिपुटभेदाःस्युर्भ्रमाश्चजलनिर्गमाः॥ कूलंरोधश्चतीरंचप्रतीरंचतटंत्रिषु ॥ ७॥ पारावारेपरार्वाचीतीरेपात्रंतदंतरं ॥ द्वीपोऽस्त्रियामंतरीपंयदंतर्वारिणस्तटं ॥ ८ ॥ तोयोत्थितंतत्पुलिनंसैकतंसिकतामयं ॥ निषद्वरस्तुजंबालःपंकोऽस्त्रीशादकर्दमौ ॥ ९ ॥

रतीरं पारंअवाक्तीरंअवारमित्यर्थः । एकैकं । तयोःपारावारयोःअंतरंमध्यंपात्रमुच्यते । एकं । वारिणोऽतर्मध्येयत्तटंतत्द्वीपइतिअंतरीपमितिचोच्यते । अस्त्रियामित्युभाभ्यांसंबध्यते । द्वे “द्विर्गताआपोऽत्रसद्वीपः । अपांअंतर्गतंअंतरीपं ॥ ८ ॥ तोयोत्थितंतोयक्रमेणोत्थंतत्पुलिनमुच्यते । एकं । सैकतं । सिकतामयं । द्वेवालुकाप्रचुरस्थानस्य । निषद्वरः । जंबालः । पंकः । शादः । कर्दमः । पंचकर्दमस्य । तत्रपंकःपुन्नपुंसकयोः ॥ ९ ॥

जलोच्छ्वासाः। परीवाहाः। "परिवाहाः।" द्वयं निर्गममार्गैःप्रवृद्धंजलंपरिवहतितेषां। तथाचप्रयोगः। उपार्जितानांवित्तानांत्यागएवहिरक्षणं॥ तडागोदरसंस्थानांपरीवाहाइवांभसामिति। जलप्रवृद्धिरेवपरीवाहइत्येके। कूपकाः। विदारकाः। द्वेशुष्कनद्यादौहिजलार्थंगर्ताःक्रियंतेतेषां। स्रोतोद्विधाकारिणःशिलादयःकूपकाइत्येके। नौतार्यंनावातारितुमर्हंजलादौ नाव्यं। एकं। तत्रिषु। नौः। तरणिः। तरिः। त्रयंनौकायाः। तरीरित्यपिलक्ष्मीवत्।

जलोच्छ्वासाःपरीवाहाःकूपकास्तुविदारकाः॥ नाव्यंत्रिलिंगंनौतार्येस्त्रियांनौस्तरणिस्तरिः॥ १०॥
उडुपंतुप्लवःकोलःस्रोतोंऽबुसरणंस्वतः॥ आतरस्तरपण्यंस्याद्द्रोणीकाष्ठांबुवाहिनी॥ ११॥

"कृदिकारादितिङीषि। तरणी। तरीइत्यपि। तरणीतरीतिहैमः।" ॥१०॥ उडुपं। प्लवः। कोलः। त्रयमल्पनौकायाः॥ "होडी पडांवइतिख्यातायाः" स्वतोयदंबुसरणंजलगमनंतत्स्रोतउच्यते। सांतमेकं। "तालव्यादिरपि।" आतरः। तरपण्यं। द्वेतरणमूल्यस्य। काष्ठांबुवाहिनी काष्ठमयीजलवाहिनी साद्रोणीउच्यते। "द्रुणिःद्रोणिः" काष्ठमुपलक्षणंपाषाणादेः। एकं। डोणीइतिख्यातस्य॥ ११॥

सांयात्रिकः। "समुदितानांगमनंद्वीपांतरगमनं वासंयात्रा साप्रयोजनमस्यास्तीति।" पोतवणिक्। द्वे नौकयावाणिज्यकारिणः। कर्णधारः। नाविकः। द्वे अरित्रंधृत्वायस्तारयतितस्य। नियामकाः । पोतवाहाः। द्वेपोतमध्यस्थितकाष्ठाग्रेदुष्टजंत्वादिज्ञानायस्थित्वायेनियंतुंशक्तास्तेषां। कूपकः। गुणवृक्षकः। द्वेरज्वाद्याधारमध्यस्तंभस्य "कुवा, डोलकाठी" इतिख्यातस्य॥१२॥ नौकादंडः। क्षेपणी "क्षेपणिःक्षिपणिरितिच" द्वेनौकावाहकदंडस्य।

सांयात्रिकःपोतवणिक्कर्णधारस्तुनाविकः॥ नियामकाःपोतवाहाःकूपकोगुणवृक्षकः॥ १२॥
नौकादंडःक्षेपणीस्यादरित्रंकेनिपातकः॥ अभ्रिःस्त्रीकाष्ठकुद्दालःसेकपात्रंतुसेचनं॥ १३॥

"वल्हें" इतिख्यातस्य। अरित्रं। केनिपातकः। द्वेकर्णस्य सुकाणूंइतिख्यातस्य। अभ्रिः। "अभ्रीत्यपि।" काष्ठकुद्दालः। "काष्ठकूद्दालः।" द्वेपोतादेर्मलापनयनार्थंकाष्ठकुद्दालस्य। कुडतीइतिख्यातस्य। सेकपात्रं। सेचनं । द्वेचर्मादिरचितस्यजलोत्सर्जनपात्रस्य। "बालदी। डोलइतिख्यातस्य।" यानपात्रंतुपोतोऽब्धिभवेत्रिषुसमुद्रियं॥ सामुद्रिकोमनुष्योब्धिजातासामुद्रिकाचनौरितिक्वचित्॥ १३॥

नावोर्धेअर्धनावमित्येकं । तत्क्लीबे । नावोद्विगोरर्धाच्चेतिटच् । अतीतनौकेनौकामतीत्यवर्तमानेमनुष्यादौअतिनु । एकं । त्रिलिंगं । अतःपरंआगाधात् अगाधशब्दमभिव्याप्यत्रिषु । वाच्यलिंगाइत्यर्थः । प्रसन्नः । अच्छः । द्वेनिर्मलस्य । कलुषः । अनच्छः । आविलः । त्रयंमलमिश्रस्य ॥ १४ ॥ निम्नं । गभीरं । गंभीरं । त्रीणिगंभीरस्य । "खोलइतिख्यातस्य ।" तद्विपर्ययेगंभीरादितरस्मिन्उत्तानमित्येकं । अगाधं । अतलस्पर्शं । द्वेअत्यं

क्लीबेऽर्धनावंनावोऽर्द्धेतीतनौकेऽतिनुत्रिषु ॥ त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोऽच्छःकलुषोनच्छआविलः॥ १४॥ निम्नंगभीरंगंभीरमुत्तानंतद्विपर्यये॥ अगाधमतलस्पर्शेकैवर्तेदाशधीवरौ॥१५॥ आनायःपुंसिजालंस्याच्छणसूत्रंपवित्रकं॥ मत्स्याधानीकुवेणीस्याद्बडिशंमत्स्यवेधनं॥ १६ ॥ पृथुरोमाझषोमत्स्योमीनोवैसारिणोऽडजः॥ विसारःशकुलीचाथगडकःशकुलार्भकः॥ १७॥

तगंभीरस्य । कैवर्तः । दाशः । "दासः" धीवरः । त्रयंकैवर्तस्य ॥ १५ ॥ आनायः । जालं । द्वेजालस्य । शणसूत्रं । पवित्रकं । द्वेशणसूत्रस्य । मत्स्याधानी । कुवेणी । द्वेमत्स्यबंधनकरंडिकायाः । बडिशं । "बडिशा । बडिशी। त्रयोपिलमध्यावा ।" मत्स्यवेधनं । द्वेमत्स्यवेधनस्य । गळइतिख्यातस्य ॥ १६ ॥ पृथुरोमा । झषः । मत्स्यः । मीनः । वैसारिणः । अंडजः । विसारः । शकुली । अष्टौमत्स्यस्य । गडकः । शकुलार्भकः । द्वेमत्स्यविशेषस्य । गरइतिप्रसिद्धस्य ॥ १७ ॥

सहस्रदंष्ट्रः । पाठीनः । द्वेबहुदंष्ट्रस्यमत्स्यविशेषस्य । उलूपी । शिशुकः । द्वेशिशुमाराकारमत्स्यस्य । नलमीनः । "डलयोरभेदान्नडमीनोपि" । चिलिचिमः । "चिलिचिमिः । नलमीनश्चिलिचिमिरितिवोपालितः । "द्वेजलतृणचारिमत्स्यविशेषस्य । वेगसाइतिप्रसिद्धस्य । प्रोष्ठी ।शफरी । द्वेसहरीइतिख्यातस्य । "शुभ्र" मत्स्यविशेषस्य । पुंसितुप्रोष्ठः । शफरः ॥ १८॥ क्षुद्राश्चतेअंडमत्स्याश्चतेषांसंघातःपोताधानमुच्यते । एकं । अथो

सहस्रदंष्ट्रःपाठीनउलूपीशिशुकःसमौ ॥ नलमीनश्चिलिचिमःप्रोष्ठीतुशफरीद्वयोः ॥ १८ ॥ क्षुद्रांडमत्स्यसंघातः
पोताधानमथोझषाः॥ रोहितोमद्गुरःशालोराजीवःशकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥ तिमिंगिलादयश्चाथयादांसिजलजंत
वः॥ तद्भेदाःशिशुमारोद्रशंकवोमकरादयः ॥ २० ॥

झषामत्स्यविशेषाःवक्ष्यंते नतुपर्यायाः । रोहितः । रोहीइ तिप्रसिद्धस्य । मद्गुरः । मंगराइतिप्रसिद्धः । शालः । "सालोपि" चक्रांकितोमत्स्यः । राजीवः । रायाइतिप्रसिद्धः । शकुलः । "अतिवेगवान् । सौराइतिप्रसिद्धः" । तिमिः ॥ १९ ॥ तिमिंगिलः । आदिशब्दान्नंद्यावर्तादयोन्ये । एकैकं । यादांसि । जलजंतवः । द्वेजलचरमात्रस्य । तद्भेदाःजलजंतूनांविशेषाः । शिशुमारःशिरसइतिख्यातः । "शिशुमारोंऽबुसंभूतजंतौताराात्मकेच्युतइतिविश्वमेदिन्यौ ।" उद्रः हूदइतिप्रसिद्धः । शंकुः सफूइतिप्रसिद्धः । मकरोमगरइतिप्रसिद्धः । आदिशब्दाज्जलहस्त्यादयः ॥ २० ॥ ३७

कुलीरः "कुलिरः" कर्कटकः। "करकटः। कर्कटः। कर्कडः। कर्कडःकुलिरेइतिहैमः।" द्वे कुरलें "खेंकडा" इतिख्यातस्य। कूर्मः। कमठः कच्छपः। "अन्यत्रकच्छपीत्यपिपाठः। कच्छपीवल्लकीभेदेडुलौक्षुद्रगदांतरे। पुंसिनिध्यंतरेकूर्मेमल्लबंधांतरेपिचेतिविश्वमेदिन्यौ।" त्रीणिकांसवइतिप्रसिद्धस्य। ग्राहः। अवहारः। द्वे गोह। "नाडेसावज" इतिख्यातस्य। अवह्रियतेऽनेनेति अवहाराधारावायानामुपसंख्यानमितिघञ्। कर्तरिणोवा। "अत्रअवराहइतिपर्यायांतरंदृश्यते तत् अवपूर्वकाद्रहत्यागइत्यस्मात्घञिबोध्यं। अवहारस्तुयुद्धादिविश्रांतौग्राहचोरयोरितिहैमः।" नक्रः। कुंभीरः। द्वेनक्रस्य ग्राहविशेषस्य। "सुसरइतिख्यातस्य।" कुंभीहस्ती तमीरयतिकुंभीरः। महीलता॥२१॥ गंडूपदः। किंचुलकः। "किंचिलि

स्यात्कुलीरःकर्कटकःकूर्मेकमठकच्छपौ॥ ग्राहोवहारोनक्रस्तुकुंभीरोथमहीलता॥२१॥ गंडूपदःकिंचुलकोनिहाकागोधिकासमे॥ रक्तपातुजलौकायांस्त्रियांभूम्निजलौकसः॥२२॥

कः। किंचुलुकः।" त्रीणिजलचरभेदस्य। केंचू। "काडू, दानवार, गांडोळ." इतिख्यातस्य। गंडूग्रंथयःपदान्यस्य गंडूपदः। निहाका। गोधिका। द्वेजलगोधिकायाः "पाण्यांतीलघोरपडइतिख्यातायाः।" रक्तपा। जलौका। जलौकसः। त्रीणिजळूइतिख्यातस्य तत्रजलौकसःस्त्रीत्वेबहुत्वेचनित्यं। "उचःकइतिनिपातितोऽदंतओकशब्दः। जलौकातुजलौकास्याज्जलूकाचजलौकसीतिसंसारावर्ताद्बहुवचनंप्रायिकं। जलौकापिजलौकास्याज्जलूकाजलजंतुकेतितारपालोपि"॥२२॥

मुक्तास्फोटः । शुक्तिः । द्वेशुक्तिकायाः । शंखः । कंबुः । द्वेशंखस्य । " पुन्नपुंसकौ । " क्षुद्रशंखाः । शंखनखाः । " शंखनकाः । द्वेसूक्ष्मशंखानां । जलशुक्तयः जलमात्रजाःशुक्तयःशंबूकाउच्यंते । " शंबुकः । शांबूकः । शंबुः । " एकं । क्षुद्रशुक्तिकानां । शंबूकःस्त्रीपुंसयोः । " शंबूकाननपुंसके इतिमेदिनी । शंबूकः । शंबुकः । शंबुपूर्वःकांतस्तुसर्वदा । ककारेणविनाशेषोदृश्यतेग्रंथविस्तरइत्युत्पलिनी " ॥ २३ ॥ भेकः । मंडूकः । वर्षाभूः ।

मुक्तास्फोटःस्त्रियांशुक्तिःशंखःस्यात्कंबुरस्त्रियौ॥ क्षुद्रशंखाःशंखनखाःशंबूकाजलशुक्तयः॥२३॥ भेकेमंडूकव र्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ॥ शिलीगंडूपदीभेकीवर्षाभ्वीकमठीडुलिः॥ २४॥ मद्गुरस्यप्रियाशृंगीदुर्नामादीर्घकोशि का॥ जलाशयाजलाधारास्तत्रागाधजलोह्रदः॥ २५॥

शालूरः । " परिसरकुकलासस्वेदसालूरइत्यूष्मविवेकाद्दंत्यादिरपि " प्लवः । दर्दुरः । षट्भेकस्य । शिली । गंडुपदी । द्वेस्वल्पगंडूपदजातेः । भेकी । वर्षाभ्वी । " वर्षाभूः " द्वेक्षुद्रभेकजातेः । कमठी । डुलिः । द्वेकूर्म्याः॥ २४॥ मद्गुराख्यस्यमत्स्यविशेषस्यप्रियास्त्रीशृंगीत्युच्यते । एकं । दुर्नामा । " दुर्नाम्नी । " दीर्घकोशिका । द्वेजलूकाकारस्यजलचरविशेषस्य । जलाशयाः। जलाधाराः । द्वेतडागादीनां । तत्रजलाशयेष्वेववक्ष्यमाणाविशेषाः । अगाधमतलस्पर्शंजलंयस्यसजलाशयोह्रदउच्यते । एकं ॥ २५ ॥

उपकूपजलाशयेकूपसमीपेयोजलाशयःकूपोद्धृतांबुस्थापनीयशिलादिरचितोगर्तः यत्रत्यंजलंसुखेनगावःपिबंतितत्रआहावः । निपानं । इतिद्वे । अंधुः । प्रहिः । कूपः । उदपानं । चत्वारिविहीरइतिख्यातस्य । तत्रोदपानंपुंसिवा ॥ २६॥ अस्यकूपस्यनेमिःअंतेरज्ज्वादिधारणार्थंदारुयंत्रं सात्रिका । एकं । "हातराहाटइतिख्यातस्य । " अस्यकूपस्यपाषाणादिभिर्यन्मुखनिबंधनं नंदीपटइतिख्यातं सवीनाहउच्यते । "विनाहः" । एकं पुष्करिणी । खातं । द्वेपुष्करिण्याः । अखातं । देवखातकं । "अखातोदेवखातकइतिपुंस्कांडेऽमरदत्तात्पुंस्यपि" द्वेअकृत्रिमख्यातस्य । "देवद्वारस्थ

आहावस्तुनिपानंस्यादुपकूपजलाशये ॥ पुंस्येवांऽधुःप्रहिःकूपउदपानंतुपुंसिवा ॥ २६ ॥ नेमिःस्त्रिकास्यवीनाहो मुखबंधनमस्ययत् ॥ पुष्करिण्यांतुखातंस्यादखातंदेवखातकं ॥ २७॥ पद्माकरस्तडागोऽस्त्रीकासारःसरसीसरः॥ वेशंतःपल्वलंचाल्पसरोवापीतुदीर्घिका ॥ २८ ॥

जलाशयस्येत्यन्ये । " ॥ २७ ॥ पद्माकरः । तडागः । कासारः । सरसी । सरः । पंचतडागस्य । तत्रतडागेतटाकइतिपाठः । सपुन्नपुंसकयोः । "तटाकतडागावपि । अत्रपद्मादिद्वेसपद्मागाधजलाशयस्य । कासारादित्रयंकृत्रिमपद्माकरस्येत्यपिमतं । " सरसीस्त्री । सरःसांतं । वेशंतः । पल्वलं । "पल्वलः" वेशंतःपल्वलोऽस्त्रीतिवाचस्पतिः । " अल्पसरः । त्रीणि स्वल्पसरसः । वापी । "वापिः । वाप्यांवापिरपिस्मृतेतिद्विरूपकोशः ।" दीर्घिका । द्वे । दीर्घीतिख्यातायाः । " अवरोहणवापिकायाः । "॥ २८॥

खेयं । परिखा । द्वेदुर्गाद्बहिर्यत्परितःखातंक्रियतेतस्य चरइतिप्रसिद्धस्य । यत्रअंभसांधारणंक्षेत्रादिसेकार्थंजलानांसंग्रहणंसआधारउच्यते । एकं । "धरण, बांधइतिख्यातस्य ।" यदुक्तं । अपांधारणमाधारस्तदल्पंचालवालकमिति । आलवालं । "अलवालं ।" आवालं । आवापः । त्रीणि वृक्षादिमूलेसमंततोंऽभसोधारणार्थंयद्वेष्टनंतस्य । "अळेंइतिख्यातस्य ।" नदी । सरित् ॥ २९ ॥ तरंगिणी । शैवलिनी । तटिनी । ह्रादिनी । "ह्र

खेयंतुपरिखाधारस्त्वंभसांयत्रधारणं ॥ स्यादालवालमावालमावापोथनदीसरित् ॥ २९ ॥ तरंगिणीशैवलिनी
तटिनीह्रादिनीधुनी ॥ स्रोतस्विनीद्वीपवतीस्रवंतीनिम्नगापगा ॥ ३० ॥ "कूलंकषानिर्झरिणीरोधोवक्रासरस्वती" ॥
गंगाविष्णुपदीजन्हुतनयासुरनिम्नगा ॥ भागीरथीत्रिपथगात्रिस्रोताभीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

दिनी ।" धुनी । स्रोतस्विनी । "स्रोतस्वती ।" द्वीपवती । स्रवंती । निम्नगा । आपगा । "अपगेतिह्रस्वादिरपि । विद्यादगारमागारमपगामापगामपीतिद्विरूपकोशः ।" द्वादशनद्याः ॥ ३० ॥ "कूलंकषादिसरस्वत्यंतानिचत्वार्यपिनद्याः" । गंगा । विष्णुपदी । जन्हुतनया । सुरनिम्नगा । भागीरथी । त्रिपथगा । त्रिस्रोताः । भीष्मसूः । अष्टौभागीरथ्याः । त्रिस्रोताःसांता ॥ ३१ ॥

कालिंदी । सूर्यतनया । यमुना । शमनस्वसा । चत्वारियमुनायाः । शमनस्वसाऽकारांता । रेवा । नर्मदा । सोमोद्भवा । मेकलकन्यका । "मेखलक न्यका" चत्वारिनर्मदायाः । "मेकलऋषिरद्रिर्वातस्यकन्यका ।" ॥ ३२ ॥ करतोया । सदानीरा । द्वे गौरीविवाहेकन्यादानोदकाज्जातायाः । "य दुक्तं । प्रथमंकर्कटेदेवीत्र्यहंगंगारजस्वला । सर्वारक्तवहानद्यःकरतोयांबुवाहिनीति ।" बाहुदा । सैतवाहिनी । द्वेकार्तवीर्यार्जुनेनयाऽवतारितातस्याः । "बाहुदस्यकार्तवीर्यस्येयंबाहुदा ।" शतद्रुः । शुतुद्रिः । द्वेशतरुद्रेतिदेशभाषयाप्रसिद्धायाः । शुतुद्रिरित्यपिपाठः । शुतुद्रिस्तोममितिश्रुतेःपाठात् ।

कालिंदीसूर्यतनयायमुनाशमनस्वसा ॥ रेवातुनर्मदासोमोद्भवामेकलकन्यका ॥ ३२ ॥ करतोयासदानीराबाहुदासैतवाहिनी ॥ शतद्रुस्तुशुतुद्रिःस्याद्विपाशातुविपाट्स्त्रियां ॥ ३३ ॥ शोणोहिरण्यवाहःस्यात्कुल्याऽल्पाकृत्रिमासरित् ॥ शरावतीवेत्रवतीचंद्रभागासरस्वती ॥ ३४ ॥

वसिष्ठशापभयाच्छतधाद्रुताशतद्रुः । विपाशा । विपाट् । द्वेपाशमोचिनीतिख्यातायाः । वसिष्ठंविपाशयतीतिविपाट् । शकारांता ॥ ३३ ॥ शोणः । हिरण्यवाहः । द्वेनदविशेषस्य । "शोणानदीतिप्रसिद्धस्य ।" याऽल्पाकृत्रिमासरित्साकुल्या । तालव्यांतं । एकं । "कुल्यानदीकुल्यमस्थिकुल्यावारिप्रणालिकेतिधरणेर्नदीमात्रेपि । शरावती । वेत्रवती । चंद्रभागा । "चांद्रभागा । चांद्रभागी । चंद्रभागी । चंद्रभागाचांद्रभागाचांद्रभागीचसामता ॥ चंद्रभागीचसैवोक्तेतिद्विरूपकोशः ।" सरस्वती ॥ ३४ ॥

कावेरी। एतेपंचसरिद्विशेषाः। एकैकं। अन्याश्चसरितःकौशिकीगंडकीचर्मण्वतीगोदावेण्याद्याः संतीतिशेषः। संभेदः। सिंधुसंगमः। द्वेनदीमेलकस्य "संभिद्यतेमिलंत्यत्रसंभेदः।" पयसोजलस्यपदव्यांनिर्गमनमार्गेमकरमुखादिरूपाप्रणालीत्येकं तत्त्द्वयोः। पुंसितुप्रणालः॥३५॥ उत्तरौदाविकसारवौत्रिषुदेविकायांनद्यांभवंदाविकं। सरव्यांनद्यांभवंसारवं। एकैकं। स्त्रियांतुदाविकी। सारवी। सौगंधिकं। कल्हारं। "कह्वारं" संध्याविकासिनःशुक्लसरोजस्य। हल्लकं। रक्तसंध्यकं। द्वेरक्तकल्हारस्य। सक्तान्संधीन्अकतिरक्तसंध्यकं॥३६॥ उत्पलं। कुवलयं। द्वेकुमुदस्य। "कमलसाधारणस्ये

कावेरीसरितोन्याश्चसंभेदःसिंधुसंगमः॥ द्वयोःप्रणालीपयसःपदव्यांत्रिषुतूत्तरौ॥३५॥ देविकायांसरव्यांचभवेदाविकसारवौ॥ सौगंधिकंतुकल्हारंहल्लकंरक्तसंध्यकं॥ ३६॥ स्यादुत्पलंकुवलयमथनीलांबुजन्मच॥ इंदीवरंचनीलेस्मिन्सितेकुमुदकैरवे॥३७॥ शालूकमेषांकंदःस्याद्वारिपर्णीतुकुंभिका॥जलनीलीतुशेवालंशैवलोथकुमुद्वती॥ ३८॥

त्यन्ये। कुवलंतूत्पलंकुवमितित्रिकांडशेषः।" नीलेस्मिन्नुत्पले नीलांबुजन्म। इंदीवरंइतिद्वे। "इंदिवरं। इंदीवारं इत्यपि।" सितेशुभ्रेस्मिन्नुत्पलेकुमुदं। कैरवं। द्वे। "करवस्यहंसस्येदंप्रियंकैरवं" ॥३७॥ एषांउत्पलविशेषाणांकंदःशालूकंस्यात्। एकं। वारिपर्णी। कुंभिका। द्वेजलकुंभीतिख्यातायाः। जलनीली। शेवालं। शैवलः।' शैवालः। शेवालश्चापिशैवालःशेवलोजलनीलिका।" त्रयंशेवाळइतिख्यातस्य। कुमुद्वती ॥३८॥

कुमुदिनी। द्वेकुमुदिन्याः। "कुमुद्युक्तदेशस्यच।" नलिनी। "नडिन्यपि। नडाःसंत्यत्रेतिनडिनी।" बिसिनी। पद्मिनी। त्रयंकमलिन्याः। मुखशब्दात्सरोजिनीप्रभृतयः। पद्मं। नलिनं। अरविंदं। महोत्पलं ॥ ३९ ॥ सहस्रपत्रं। कमलं। शतपत्रं। कुशेशयं। पंकेरुहं। तामरसं। सारसं। सरसीरुहं ॥४०॥ बिसप्रसूनं। राजीवं। पुष्करं। अंभोरुहं। षोडशकमलस्य। वापुंसीतिषोडशभिरपिसंबध्यते। तत्रपुंडरीकं। सितांभोजं। द्वेसितकमलस्य। रक्तसरोरुहं ॥४१॥ रक्तोत्पलं। कोकनदं। त्रयंरक्तकमलस्य। कोकनदमितिरक्तकुंदेपिवर्तते। यदाहुः। रक्ताब्जेरक्तकुंदेचबुधैःकोकनदंस्मृतमिति। नालः।

कुमुदिन्यांनलिन्यांतुबिसिनीपद्मिनीमुखाः॥ वापुंसिपद्मंनलिनमरविंदंमहोत्पलं॥ ३९ ॥ सहस्रपत्रंकमलंशतपत्रंकुशेशयं॥ पंकेरुहंतामरसंसारसंसरसीरुहं॥४०॥बिसप्रसूनराजीवपुष्करांभोरुहाणिच॥ पुंडरीकंसितांभोजमथरक्तसरोरुहे॥४१॥रक्तोत्पलंकोकनदंनालोनालमथास्त्रियां॥मृणालंबिसमब्जादिकदंबेखंडमस्त्रियां॥ ४२॥

नालं। "नालानालीच" द्वेपद्मादिदंडस्य। मृणालं। बिसं। "मृणाली। मृणालः। बिशं। मृणालंनलदेक्लीबंपुन्नपुंसकयोर्बिशइतिविश्वः ॥ मृणालेतुबिशंबिसमितिद्विरूपकोशः।" द्वेमृणालस्य भिसेंइतिख्यातस्य। अस्त्रियांक्लीबपुंसोः। अब्जादिकदंबे कमलादीनांसमूहेखंडमित्येकमस्त्रियां "शंडः। षंडः।" तालव्योमूर्द्धन्योऽब्जादिकदंबेषंडशब्दोयं। मूर्द्धन्यएवदृषभेपूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्टइत्यूष्मविवेकः॥ ४२ ॥

करहाटः । शिफाकंदः । द्वेपद्ममूलस्य । “शिफामूलतरुप्ररोहस्तत्सहितःकंदः कंदोमूलं । शिफेतिचकंदमितिचपृथक्नामनीइत्येके । किंजल्कः । केसरः । “केशरः” । द्वेकेसरस्य । संवर्तिका । नवदलं । द्वेपद्मादीनांनवपत्रस्य । बीजकोशः । वराटकः । द्वेबीजकोशस्य । बीजानांकमलाक्षाणांकोशोबीजकोशः ॥४३॥ इतिवारिवर्गः ॥ ७ ॥ उक्तानूवर्गान्संग्रहेणोपसंहरति । उक्तमिति । मयास्वर्व्योमादिकमुक्तं । शब्दादीतिरसगंधा

करहाटःशिफाकंदःकिंजल्कःकेसरोऽस्त्रियां ॥ संवर्तिकानवदलंबीजकोशोवराटकः॥ ४३ ॥ इतिवारिवर्गः ॥ ७ ॥
उक्तंस्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादिसनाट्यकं ॥ पातालभोगिनरकंवारिचैषांचसंगतं॥ १ ॥इत्यमरसिंहकृतौनाम
लिंगानुशासने॥स्वरादिकांडःप्रथमःसांगएवसमर्थितः॥ १ ॥

दिग्रहणार्थमादिशब्दः । एषांस्वर्गादीनांसंगतंसंबंधवशात्प्राप्तंदेवासुरमेघादिकंतच्चोक्तं ॥ १ ॥ इतीति । एवममरसिंहस्यकृतौनाम्नांलिंगानांचानुशासनेस्वरादिशब्दानांकांडःसमूहःसांगःअंगोपांगसहितःप्रथमःसमर्थितःकथितः ॥ १ ॥ श्रीमत्यमरविवेकेमहेश्वरेणविरचितएवं । प्रथमःस्वरादिकांडःसमाप्तः ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अमरकोशप्रथमकांडस्यवर्गानुक्रमेणश्लोकसंख्या.

वर्गांकाः	वर्गनामानि	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	वर्गांकाः	वर्गनामानि	मूलश्लोकाः	क्षेपकश्लोकाः	
	आदौपरिभाषायाःश्लोकाः ॥	५	०		शब्दादिवर्गस्य	२५	२	मूलश्लोकाः २८२ क्षेपकश्लोकाः १६ एवं २९८
१	स्वर्गवर्गस्य	६९॥	३	६	नाट्यवर्गस्य	३८	१॥	
२	व्योमवर्गस्य	२	॥	७	पातालभोगिवर्गस्य	११	१॥	
३	दिग्वर्गस्य	३५	३॥	८	नरकवर्गस्य	३॥	०	
४	कालवर्गस्य	३१	१॥	९	वारिवर्गस्य	४३	॥	
५	धीवर्गस्य	१७	२॥	१०	अनुक्रमश्लोकौ	२	०	
		१५९॥	११			१२२॥	५॥	

इत्यमरकोशेअमरविवेकटीकायांप्रथमकांडःसमाप्तः

अथअमरकोशसटीकद्वितीयकांडप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ वर्गाइति । इहवक्ष्यमाणेऽस्मिन्कांडेअंगैर्म्लेच्छाखानगरादिभिरुपांगैर्मृत्सावेशादिभिःसहितैःपृथ्वीपुरादिशब्दैर्वर्गाउदिताः । वक्तुमारब्धाइत्यर्थः ॥ तत्रक्ष्माभृच्छैलः । मृगादिभिरित्यादिशब्देनपक्षिणांग्रहः । "यद्वाम्मृगानत्तिपुनःपुनःसम्मृगादीसिंहः" ॥ १ ॥ भूः । भूमिः । अ
१ चला । अनंता । रसा । विश्वंभरा । स्थिरा । धरा । धरित्री । धरणिः । क्षोणिः । "क्षौणिः । क्षौणी" । ज्या । काश्यपी । क्षितिः ॥ २ ॥ सर्वसहा ।

वर्गाःपृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः ॥ नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैःसांगोपांगैरिहोदिताः ॥ १ ॥ भूर्भूमिरचलाऽनंतार
साविश्वंभरास्थिरा ॥ धराधरित्रीधरणिःक्षोणिर्ज्याकाश्यपीक्षितिः ॥ २ ॥ सर्वसहावसुमतीवसुधोर्वीवसुंधरा ॥
गोत्राकुःपृथिवीपृथ्वीक्ष्माऽवनिर्मेदिनीमही ॥ ३ ॥

वसुमती । वसुधा । उर्वी । वसुंधरा । गोत्रा । कुः । पृथि
वी । "पृथवी । पृथवीपृथिवीपृथ्वीतिशब्दार्णवः ।" पृथ्वी । क्ष्मा । अवनिः । "अवनी" मेदिनी । मही । "महिः" इतिसप्तविंशतिर्नामानि १
भूमेः । अत्रभूमीधरणीत्यादयोङीषंताअपि । कृदिकारादक्तिनइतिगणसूत्रात् ॥ ३ ॥

" विपुलेत्येकादशभूमेश्च ।" मृत् । मृत्तिका । द्वेमृदः । मृत्सा । मृत्स्ना । द्वेप्रशस्तमृदः । प्रशस्तामृत्तिकात्वित्यन्वयः । कृष्णभूमःकृष्णमृत्स्यादुदग्भूमउदङ्मृदि । पांडुभूमःपांडुमृच्चेत्यपिपठ्यते ॥ सर्वैःसस्यैराढ्यामृत्तिकाउर्वरेत्युच्यते । एकं । ऊषः । क्षारमृत्तिका । द्वेक्षारमृत्तिकायाः । ऊषोदंतः ॥ ४ ॥ ऊषवान् । ऊषरः । द्वयंक्षारमृद्विशिष्टस्य । द्वावप्यन्यलिंगौ । यथा । ऊषवतीऊषराबास्थली । ऊषरंस्थलमित्यादि । स्थली । अकृत्रिम

" विपुलागह्वरीधात्रीगौरिलाकुंभिनीक्षमा ॥ भूतधात्रीरत्नगर्भाजगतीसागरांबरा ॥ १ ॥" मृन्मृत्तिकाप्रशस्तातु मृत्सामृत्स्नाचमृत्तिका ॥ उर्वरासर्वसस्याढ्यास्यादूषःक्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥ ऊषवानूषरोद्वावप्यन्यलिंगौस्थलंस्थली ॥ समानौमरुधन्वानौद्वेखिलाप्रहतेसमे ॥ ५ ॥

स्थानस्य । " कृत्रिमातुस्थला । स्थलमुभयसाधारणं । " मरुः । धन्वा । द्वेमरुदेशस्य । निर्जलोयं । म्रियतेपिपासयायस्मिन्मरुः । खिलं । अप्रहतं । द्वेअकृष्टस्यक्षेत्रादेः । नप्रहन्यतेहलादिभिरप्रहतं । " समे समानार्थे " त्रिषुलिंगेषुइत्यर्थः ॥ ५ ॥

जगती । लोकः । विष्टपं । "पिष्टपं ।" जगत्स्यात्पिष्टपेक्लीबंवायौनाजंगमेत्रिषु ॥ जगतीभुवनेक्ष्मायांछंदोभेदेजनेपिच । लोकस्तुभुवनेजनेइतिमेदिनी । "विष्टपःपुमानितिबोपालितः ।" भुवनं । जगत् । पंचभूतलस्य । "एकंमहाभूतंपृथिवी । पंचमहाभूतविषयेंद्रियात्मकंजगदितिपृथ्वीजगतोभेदः ।" अयंजंबुद्वीपवर्तीदृश्यमानोलोकःभारतनामकंवर्षंज्ञेयं । "उक्तंच । उत्तरंयत्समुद्रस्यहिमाद्रेश्चैवदक्षिणं ॥ वर्षंतद्भारतंनामभारतीयत्रसंततिरिति ।" भरतस्यराज्ञइदंभारतं । "वर्षशब्दःपुंल्लिंगोपि । पुन्नपुंसकयोर्वर्षंजंबुद्वीपाब्दवृष्टिष्विति रुद्रः । वर्षोस्त्रीभारतादौचजंबुद्वीपाब्दवृष्टिष्वि

त्रिष्वथोजगतीलोकोविष्टपंभुवनंजगत् ॥ लोकोयंभारतंवर्षंशरावत्यास्तुयोऽवधेः ॥ ६ ॥ देशःप्राग्दक्षिणःप्राच्य उदीच्यःपश्चिमोत्तरः ॥ प्रत्यंतोम्लेंच्छदेशःस्यान्मध्यदेशस्तुमध्यमः ॥ ७ ॥

तिमेदिनी ।" एकं । एवमिलावृतादीन्यष्टौवर्षाण्यम्यान्यपि । शरावत्याअवधेः ॥ ६ ॥ यःप्राग्दक्षिणःप्राक्सहितोदक्षिणोदेशः सप्राच्यइत्येकं । शरावत्याअवधेर्यःपश्चिमोत्तरःपश्चिमसहितउत्तरोदेशःसउदीच्यइत्येकं ॥ प्रत्यंतः । म्लेंच्छदेशः । द्वे शिष्टाचाररहितस्यकामरूपादेः । "यदुक्तं । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानंयस्मिन्देशेनविद्यते । तंम्लेंच्छविषयंप्राहुरार्यावर्तमतःपरमिति ।" मध्यदेशः । मध्यमः । द्वे । एतत्परिमाणंतु । हिमवद्विंध्ययोर्मध्यंयत्प्राग्विनशनादपि ॥ प्रत्यवेगप्रयागाच्चमध्यदेशःप्रकीर्तितइति ॥ विनशनंतीर्थभेदः । "कुरुक्षेत्रं" ॥ ७ ॥

२

आर्यावर्तः । पुण्यभूमिः । द्वेविंध्यहिमाचलयोरंतरस्य । उक्तंच । आसमुद्रात्तुवैपूर्वादासमुद्राच्चपश्चिमात् ॥ तयोरेवांतरंगिर्योरार्यावर्त्तंविदुर्बुधाइति "हिमप्रधानोऽगःहिमागः । हिमेनाल्यतेहिमालः । अलभूषणादौघञ् ।" नीवृत् । जनपदः । द्वेजनैर्वास्यमानराष्ट्रस्यमगधादेः । नीवृत्पुंसि साह चर्यात् । नियतंवर्ततेस्मिन्नीवृत् ।नहिवृतीतिदीर्घः । "जनःपदंवस्तुयत्र जानपदोपि । भवेज्जनपदोजानपदोपिजनदेशयोरितिविश्वमेदिन्यौ ।"देशः। विषयः। उपवर्तनं । त्रीणिग्रामसमुदायलक्षणस्यदेशमात्रस्य ॥ ८॥ अथगोष्ठशब्दमभिव्याप्यवक्ष्यमाणात्रिषु त्रिपुलिंगेषुइत्यर्थः। नड्वान् । नड्वलः । द्वेन

आर्यावर्तःपुण्यभूमिर्मध्यंविंध्यहिमालयोः॥ नीवृज्जनपदोदेशविषयौतूपवर्तनं॥ ८॥ त्रिष्वागोष्ठान्नडप्रायेनड्वान्नड्वलइत्यपि॥ कुमुद्वान्कुमुदप्रायेवेतस्वान्बहुवेतसे ॥ ९ ॥ शाद्वलःशादहरितेसजंबालेतुपंकिलः॥ जलप्रायमनूपंस्यात्पुंसिकच्छस्तथाविधः॥ १०॥

डप्रायेनडबहुलेदेशे ॥ कुमुद्वानित्येकंकुमुदप्राये । वेतस्वानित्येकंबहुवेतसे । बहवोवेतसावानीरा यत्रतस्मिन्देशे । तदस्मिन्नस्तीत्यर्थेकुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप् ॥ ९॥ शादैर्बालतृणैर्हरितेदेशेशाद्वलइत्येकं । शादाःसंत्यस्मिन्शाद्वलः। सजंबालेकर्दमयुक्ते देशेपंकिलइत्येकं । जलप्रायं । अनूपं । द्वेजलबहुलदेशस्य । अनुगताआपोऽत्रअनूपं । तथाविधःअनूपसदृशःकश्चिन्नद्यादेरुपांतदेशःकच्छइत्युच्यते । एकं । कच्छशब्दस्यपुंसीतिविशेषस्त्रिष्वितिपूर्वोक्तस्यबाधनार्थः । कच्छइत्यनूपस्यैवपर्यायइतिकेचित् । "कच्छं । कच्छमनूपइतिबोपालितः"॥ १०

शर्करा । शर्करिलः । द्वेवालुकायुक्तदेशे । तत्रशर्करास्त्री । शार्करः । शर्करावान् । द्वेवालुकायुक्तस्यदेशादेः । आदिमौशर्कराशर्करिलौदेशेएव । देशेलुबिलचौचेतिनियमात् । एवंसिकतावल्लुन्नेयाऊहनीयाः । तथाहि । सिकताः । सिकतिलइति । द्वेसिकतायुक्तस्यदेशस्य । सैकतः । सिकतावान् । द्वेवालुकायुक्तस्यदेशादेः । तत्रसिकतानित्यंस्त्रियांबहुत्वेच । "अत्रशर्करासिकताशब्दौद्वावपिबहुवचनांताविति केचित् ।" ॥ ११ ॥ देश

२

स्त्रीशर्कराशर्करिलःशार्करःशर्करावति ॥ देशएवादिमावेवमुन्नेयाःसिकतावति ॥ ११ ॥ देशोनद्यंबुवृष्ट्यंबुसंपन्नव्रीहिपालितः ॥ स्यान्नदीमातृकोदेवमातृकश्चयथाक्रमं ॥ १२ ॥ सुराज्ञिदेशेराजन्वान्स्यात्ततोऽन्यत्रराजवान् ॥ गोष्ठंगोस्थानकंतत्तुगौष्ठीनंभूतपूर्वकं ॥ १३ ॥

इति । नद्यंबुभिर्वृष्ट्यंबुभिश्चसंपन्नैर्व्रीहिभिःपालितोदेशःक्रमेणनदीमातृकोदेवमातृकश्चस्यात् । नद्यंबुजातसस्यर्द्धितोनदीमातृकः । वृष्ट्यंबुजातसस्यर्द्धितोदेवमातृकइत्यर्थः । एकैकं ॥ १२ ॥ धर्मशीलःशोभनो ३
राजायत्रससुराजा तस्मिन्देशेराजन्वान् । एकं । ततोन्यत्रराजमात्रयुक्तेदेशेराजवान् । एकं । गोष्ठं । गोस्थानकं । द्वेगवांस्थानस्य । तत्गोष्ठंभूतपूर्वकंचेत्गौष्ठीनमित्युच्यते । पूर्वंयत्रगावआसन्तत्स्थानंगौष्ठीनमित्यर्थः । गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वेइतिखञ् । एकं ॥ १३ ॥

पर्यंतभूः । परिसरः । द्वेनदीपर्वतादीनामुपांतभुवः । सेतुः । आलिः । " आली " द्वेसेतोः " पूलइतिख्यातस्य । " स्त्रीलिंगायामालौसेतुःपुमानित्यन्वयः । वामलूरः । नाकुः । वल्मीकं । त्रीणिवल्मीकस्य ॥ १४ ॥ अयनं । वर्त्म । मार्गः । अध्वा । पंथाः । "पथः । वाटःपथश्चमार्गश्चेति त्रिकांडशेषः" पदवी । "पदविः " । सृतिः ॥ सरणिः । " शरणिःपथिचावलावितितालव्यादिविजयात्तालव्यादिरपि । ङीषंतोपि " पद्धतिः । " पद्धती " पद्या । वर्त्तनी । " वर्तनिः ।

पर्यंतभूःपरिसरःसेतुरालौस्त्रियांपुमान् ॥ वामलूरश्चनाकुश्चवल्मीकंपुन्नपुंसकं ॥ १४ ॥ अयनंवर्त्ममार्गाध्वपंथानःपदवीसृतिः ॥ सरणिःपद्धतिःपद्यावर्त्तन्येकपदीतिच ॥ १५ ॥ अतिपंथाःसुपंथाश्चसत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ॥ व्यध्वोदुरध्वोविपथःकदध्वाकापथःसमाः ॥ १६ ॥ अपंथास्त्वपथंतुल्येशृंगाटकचतुष्पथे ॥ प्रांतरंदूरशून्योऽध्वाकांतारंवर्त्मदुर्गमं ॥ १७ ॥

वर्त्मनिः । वर्त्मनी वर्त्मनीपथीतिहैमः । " एकपदी । द्वादशमार्गस्य ॥ १५ ॥ अतिपंथाः । सुपंथाः । सत्पथः । त्रयं अर्चितेऽध्वनिशोभनेमार्गे । व्यध्वः । दुरध्वः । विपथः । कदध्वा । कापथः । " कुपथोपि " पंचदुर्मार्गस्य । तत्रकदध्वानांतः ॥ १६ ॥ अपंथाः । अपथं । द्वेअमार्गस्य । शृंगाटकं । चतुष्पथं । द्वेचव्हाटाइतिख्यातस्य । दूरश्चासौशून्यश्चदूरशून्यःछायाजलादिवर्जितोदूरस्थोऽध्वामार्गःप्रांतरमित्युच्यते । एकं । यद्दुर्गमंचोरकंटकाद्युपद्रवयुक्तंवर्त्ममार्गःकांतारमित्युच्यते । "पुंसिकांतारः । कांतारोऽस्त्रीमहारण्येबिलेदुर्गमवर्त्मनीतिमेदिनी । एकं ॥ १७ ॥

 क्रोशयुगंगव्यूतिरित्युच्यते। क्रोशोधनुःसहस्रेद्वेधनुर्हस्तचतुष्टयं॥ "द्वाभ्यांधनुःसहस्राभ्यांगव्यूतिःपुंसिभाषितमितिशब्दार्णवात्पुंस्यपि। क्लीबेतुगव्यूतं।
धन्वंतरसहस्रंतुक्रोशःक्रोशद्वयंपुनः । गव्यूतंस्त्रीतुगव्यूतिर्गोरुतंगोमतंचतदितिवाचस्पतिः।" किष्कूणांहस्तानांचतुःशतं "चतुःशतीवा" नल्वइत्यु
 च्यते। चतुःशतहस्तमितंस्थानंनल्वसंज्ञकमित्यर्थः। एकं॥ घंटापथः। संसरणं। द्वेराजपथमात्रस्य। घंटोपलक्षितगजादीनांपंथाःघंटापथः। "दशधन्वं
तरोराजमार्गोघंटापथःस्मृतइतिचाणक्यः" तत्संसरणंपुरस्यनगरस्यचेद्रुपनिष्करमित्येकं। बुधैःसंसरणंवर्त्मगजादीनामसंकुलं। पुरस्योपस्करंचोक्तमि

गव्यूतिःस्त्रीक्रोशयुगंनल्वःकिष्कुचतुःशतं॥ घंटापथःसंसरणंतत्पुरस्योपनिष्करं॥ १८॥ "द्यावापृथिव्यौरोद
स्यौद्यावाभूमीचरोदसी॥ दिवस्पृथिव्यौगंजातुरुमास्याल्लवणाकरः॥ १॥" इतिभूमिवर्गः॥ पूःस्त्रीपुरीनग
र्यौवापत्तनंपुटभेदनं॥

तिभुग्नः॥ १८॥ "द्यावेत्यादिपंचद्विवचननामानिद्यावाभूम्योः। गंजेत्यादित्रयंक्षारसमुद्रस्य। गंजा ४
खनौसुरागृहे। रुमासुग्रीवदारेषुविशिष्टलवणाकरइतिमेदिनी। गंजारुमेस्त्रियां।"॥ १॥ अंगोपांगापेक्षयाभूमिरेवात्रप्रधानमितिभूमिवर्गइतिव्य
पदेशः। एवमन्यत्रापिमंतव्यं॥ इतिभूमिवर्गः॥ ॥ ७ पूः। पुरी। "पुरिः।" नगरी। पत्तनं। "पट्टनं।" पुटभेदनं॥ ॥ ७॥

स्थानीयं । निगमः । सप्तकंनगरस्य । पूः । पुरी । पुरीनगर्यौवास्त्रियौ । पक्षेपुरं । नगरं । केचिदत्रभेदंचक्रुर्यथा । यत्रानेकशिल्पिनोनेकवणिगादि व्यवहारस्तत्पुरादिसंज्ञं । यत्रराजातदनुचराश्चसंतितत्पुरंपत्तनादिसंज्ञं । यत्प्राकारादिवेष्टितंविस्तीर्णंपुरंतत्स्थानीयादिनामकमिति । यन्मूलनगराद न्यत्पुरंतच्छाखानगरमित्यन्वयः । एकं । मूलनगरंराजधानी । " ॥१॥ वेश्याजनस्यसमाश्रयोनिवेशस्थानंवेशइत्युच्यते । द्वेवेश्यानिवासस्य । "ता लव्यांतं । नेपथ्येगृहमात्रेचवेशोवेश्यागृहेपिचेतितालव्यांतरभसः । गृहमात्रेगणिकायाःसद्मनिवेशोभवेत्तुतालव्यः । तालव्योमूर्द्धन्योऽलंकरणेक

स्थानीयंनिगमोऽन्यत्तुयन्मूलनगरात्पुरं॥ १ ॥ तच्छाखानगरंवेशोवेश्याजनसमाश्रयः॥
आपणस्तुनिषद्यायांविपणिःपण्यवीथिका॥ २ ॥

थितआचार्यैरित्यूष्मविवेकः । " आपणः । नि षद्या । द्वेक्रय्यवस्तुशालायाः । हट्टवणिक्पथपण्याजिरादिकमपि । विपणिः । " विपणी । " पण्यवीथिका । द्वेक्रय्यवस्तुशालापंक्तेः । चत्वार्य पिहट्टस्येत्यन्ये । विपणिस्त्री । " आपणादिद्वयंहट्टस्य । बाजारइतिप्रसिद्धस्य । विपणीतिद्वयंहट्टशून्यविक्रयस्थानस्येत्यपिमतं " ॥ २ ॥

रथ्या । प्रतोली । विशिखा । त्रीणिग्रामाभ्यंतरमार्गस्य । चयः । वप्रं । द्वेपरिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य । “ प्राकाराधारस्यवा । ” प्राकारः । वरणः । सालः । “शालः । तालव्योनृपझषयोःशालोवृक्षेवृतौद्रुमेदेच । तालव्यदंत्यउक्तस्तथास्त्रियांवृक्षशाखायामित्यूष्मविवेकः । सालोवरणसर्जयोरितिरभसः ।” त्रयंयष्टिकाकंटकादिरचितवेष्टनस्य । नगरादेःप्रांतभागेयावृतिःवेष्टनंवेणुकंटकादीनांतत्प्राचीनमित्युच्यते । “प्राचीरमित्यपि ।” एकं ॥३॥ भित्तिः । कुड्यं । द्वेभित्तेः । तत्कुड्यंअंतर्न्यस्तकीकसंचेदेडूकसंज्ञं । “एडुकं । एडोकं । भवेदेडोकमेडुकमितिद्विरूपकोशः ।” एकं । अंतर्न्य

रथ्याप्रतोलीविशिखास्याच्चयोवप्रमस्त्रियां ॥ प्राकारोवरणःसालःप्राचीनंप्रांततोवृतिः ॥ ३ ॥ भित्तिःस्त्रीकुड्यमेडूकंयदंतर्न्यस्तकीकसं ॥ गृहंगेहोदवसितंवेश्मसद्मनिकेतनं ॥ ४ ॥ निशांतपस्त्यसदनंभवनागारमंदिरं ॥ गृहाः पुंसिचभूम्न्येवनिकाय्यनिलयालयाः ॥५॥

स्तानिकीकसानिअस्थीनिदार्व्यार्थंयत्रतत् । कीकसंकठिनद्रव्यस्योपलक्षणं । गृ
हं । गेहं । उदवसितं । वेश्म । सद्म । निकेतनं ॥४॥ निशांतं । पस्त्यं । “वस्त्यं । वसेस्तिः । तत्रसाधुरितियत् ।” सदनं । “सादनं ।” सदनंसादनंस ५
ममितिद्विरूपकोशः । भवनं । अगारं । “आगारं । विद्यादगारमागारमपगामापगामपीतिद्विरूपकोशः ।” मंदिरं । गृहाः । निकाय्यः । निलयः ।
आलयः । षोडशगृहस्य । तत्रगृहशब्दःबहुत्वेनित्यंपुंसिच । “क्लीबेपि ।” ॥ ५ ॥

वासः। कुटी । शाला । सभा । चत्वारि सभागृहस्य । तत्र कुटो द्वयोः स्त्रियांतुकुटीकुटिश्च । "कुटःकोटेपुमानस्त्रीघटेस्त्रीपुंसयोर्गृहेइतिमेदिनी । गृहादिस भांतानिविंशतिर्नामानिगृहस्येत्यन्ये।" संजवनं । चतुःशालं । द्वेअन्योन्याभिमुखशालाचतुष्कस्य "चौसोपी, चौपट, चौकइतिप्रसिद्धस्य।" पर्णशा ला । उटजः । द्वेमुनिगृहस्य । "उटजस्तृणपर्णादिरितिदेशीकोशः ॥" ६ ॥ चैत्यं । आयतनं । द्वेयज्ञायतनभेदस्य । वाजिशाला । मंदुरा । द्वेअश्व शालायाः "पागाइतिख्यातायाः।" आवेशनं । शिल्पिशाला । "शिल्पशालेत्यपिपाठः। तत्रशिल्पस्यशालेति ।" द्वेस्वर्णकारादीनांशालायाः। प्रपा । पानी

वासःकुटीद्वयोःशालासभासंजवनंत्विदं ॥ चतुःशालंमुनीनांतुपर्णशालोटजोस्त्रियां॥ ६॥ चैत्यमायतनंतुल्येवा जिशालातुमंदुरा॥ आवेशनंशिल्पिशालाप्रपापानीयशालिका॥ ७॥ मठश्छात्रादिनिलयोगंजातुमदिरागृहं॥ गर्भागारंवासगृहमरिष्टंसूतिकागृहं॥ "कुट्टिमोऽस्त्रीनिबद्धाभूश्चंद्रशालाशिरोगृहं ॥ ८॥

यशालिका । द्वेजलशालायाः। "पाणपोहीइतिप्रसिद्धायाः।" ॥ ७ ॥ छात्रादिनिलयःशिष्यादीनांगृहंमठइत्युच्यते । "छात्रोंतेवास्यादिर्येषांपरिव्राजकक्षपणकादीनांतेषांनिलयइति वा ।" आदिनाकापालिकादिसंग्रहः । गंजादिद्वयंमद्यस्थानस्य । गर्भागारं । वासगृहं । द्वेगृहमध्यभागस्य । अरिष्टं । सूतिकागृहं । "सूतकादी नामत्वविकल्पात्सूतकागृहं ।" द्वेप्रसवस्थानस्य । "चत्वारोपिपर्यायाइत्यन्ये । पाषाणादिनिबद्धाभूः सकुट्टिमइत्येके । भूमिगृह,तळघर,इतिप्रसिद्ध स्य । चंद्रादिद्वयं गृहोपरितनगृहस्यउपरमाडी, अटाळीइत्यादिप्रसिद्धस्य ॥८ ॥

वातायनं । गवाक्षः । द्वेगवाक्षस्य । "झरोकाइतिप्रसिद्धस्य" मंडपः । जनाश्रयः । द्वेमंडपस्य । तत्रमंडपःक्लीवपुंसोः । धनिनांधनवतांवासःगृहंतत् हर्म्यादि । आदिनास्वस्तिकाद्दालिकादेर्ग्रहः । देवानांराज्ञांचगृहंप्रासादइत्येकं ॥ ९ ॥ सौधः । राजसदनं । उपकार्या । उपकारिका । चत्वारिराजगृहस्य । स्वस्तिकादयईश्वरसद्मनांराजगृहाणांप्रभेदाःस्युः । तत्रचतुर्द्वारतोरणःस्वस्तिकः । उपर्युपरिगृहंसर्वतोभद्रः । वर्तुलाकृतिर्नंद्यावर्तः ॥ १० ॥

वातायनंगवाक्षोऽथमंडपोऽस्त्रीजनाश्रयः ॥ हर्म्यादिधनिनांवासःप्रासादोदेवभूभुजां ॥ ९ ॥ सौधोऽस्त्रीराजसदनमुपकार्योपकारिका ॥ स्वस्तिकःसर्वतोभद्रोनंद्यावर्तादयोपिच ॥ १० ॥ विच्छंदकःप्रभेदाहिभवंतीश्वरसद्मनां ॥ स्त्र्यगारंभूभुजामंतःपुरंस्यादवरोधनं ॥ ११ ॥ शुद्धांतश्चावरोधश्चस्यादट्टःक्षौममस्त्रियां ॥ प्रघाणप्रघणालिंदा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

विस्तीर्णसुंदरोविच्छंदकः । "विच्छर्दकः" आदिनारुचकवर्द्धमानादिग्रहः । भूभुजां राज्ञांस्त्र्यगारंस्त्रीगृहंतत्अंतःपुरं अवरोधनं ॥ ११ ॥ शुद्धांतः । अवरोधः । चत्वारि । अट्टः । क्षौमं । "क्षौमं" द्वेहर्म्यादिपृष्ठस्य "उपरिगृहस्य माडी इत्यादिख्यातस्य ।" गृहविशेषस्येत्येके । प्रघाणः । प्रघणः । अलिंदः । "आलिंदः । गृहैकदेशेआलिंदःप्रघाणःप्रघणस्तथेत्यमरमाला ।" त्रीणिद्वाराद्बहिर्यःप्रकोष्ठकस्तत्र । "द्वारप्रकोष्ठाद्बहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्येतिवा" ॥ १२ ॥

गृहावग्रहणी। देहली। द्वे गृहद्वाराधोभागस्य। उंबराइतिप्रसिद्धस्य। "देहं गोमयाद्युपलेपं लातीतिविगृहीतत्वाद्गृहद्वाराधोभागस्य उंबरवोठा उंबरठाइतिख्यातस्य।" अंगणं। "अंगनं। अंगनंप्रांगणेयानेकामिन्यामंगनामतेतिनांतवर्गे विश्वः।" चत्वरं। अजिरं। त्रीणिप्रांगणस्य। शिलेत्येकंद्वारस्तंभाधःस्थितकाष्ठस्य। "शिली। तलदारुशिल्यथोपिनासादारूर्ध्वमस्ययदितिबोपालितात्।" नासेत्येकं। "दंत्यांतं" द्वारस्तंभोपरिस्थितस्यदारुणः। "मस्त

गृहावग्रहणीदेहल्यंगणंचत्वराजिरे॥ अधस्ताद्दारुणिशिलानासादारूपरिस्थितं॥१३॥
प्रच्छन्नमंतर्द्वारंस्यात्पक्षद्वारंतुपक्षकं॥ वलीकंनीध्रेपटलप्रांतेऽथपटलंछदिः॥ १४॥

कपट्टीगणेशपट्टीइतिप्रसिद्धस्य।"॥ १३॥ प्रच्छन्नं। अंतर्द्वारं। द्वेगुप्तद्वारस्य। खिडकीसंज्ञस्य । पक्षद्वारं। पक्षकं। द्वेपार्श्वद्वारस्य। प्रच्छन्नमंतर्द्वारंस्यात्पक्षद्वारंतदुच्यतइतिकात्यात्पक्षद्वारं पूर्वान्वयीत्यन्ये।" वलीकं। "वलीकःपटलंप्रांतइतिबोपालितात्पुंस्त्वमपि"। नीध्रं। द्वेपटलप्रांते गृहच्छादनस्य। "भित्तिबहिर्भागीयस्य वळचणपडवीइतिख्यातस्य"पटलं। छदिः द्वेछादनस्य। "शाकारइतिख्यातस्य।" छदिःसांतंस्त्रियां। छदिषी॥१४॥

गोपानसी। वलभी "वलभिः"। वडभीतिमूर्द्धन्यमध्योपि। शुद्धांतेवडभीचंद्रशालेसौधोर्ध्ववेश्मनीतिरभसः। ओकोगृहं पिटंचालोवडभीचंद्रशालिके तित्रिकांडशेषः।" छेछादनार्थंयद्वक्रदारुतत्र। पटलाधारभूतवक्रकाष्ठेइत्यर्थः। "पटलाधारवंशपंजरस्य ओमणकडणीवांसाइतिप्रसिद्धस्य सज्जाइत्य पिमतं।" कपोतपालिका। विटंकं। द्वेसौधादौकाष्ठादिरचितपक्षिगृहस्य॥ १ ५॥ द्वाः। द्वारं। प्रतीहारः। "प्रतिहारः"। त्रयंद्वारस्य। तत्रद्वाःस्त्रियांरेफां तः। वितर्दिः। "वितर्दी" वेदिका। द्वेवेद्याः। "अंगणादिषुकृतस्योपवेशस्थानस्येतिवा।" वितर्दिस्त्री। तोरणः। वहिर्द्वारं। द्वेतोरणस्य। "द्वारबाह्यभा

गोपानसीतुवलभीछादनेवक्रदारुणि॥ कपोतपालिकायांतुविटंकंपुन्नपुंसकं॥ १ ५॥ स्त्रीद्वार्द्वारंप्रतीहारःस्याद्वित र्दिस्तुवेदिका॥ तोरणोऽस्त्रीबहिर्द्वारंपुरद्वारंतुगोपुरं॥ १ ६॥ कूटंपूर्द्वारियद्वस्तिनखस्तस्मिन्नथत्रिषु॥ कपाटमररंतु ल्येतद्विष्कंभोऽर्गलंनना॥ १ ७॥

गस्य।" पुरद्वारं। गोपुरं। द्वेनगरद्वारस्य॥ १ ६॥ पूर्द्वारिनगरद्वारेसुखेनावतारणा र्थं "क्रमनिम्नं" यन्मृत्कूटंक्रियतेतत्रहस्तिनखइत्येकं। कपाटं। "कवाटं"। कवाटश्चकपाटश्चत्रिषुस्यादररंननेतिवाचस्पतिः। कवाटश्चाररमिति त्रिकांडशेषः।" अररं। द्वेकवाडइतिख्यातस्य। तेत्रिषु। तत्रस्त्रियांकपाटी। अररी। तद्विष्कंभःतस्यकपाटस्यावष्टंभकंयन्मुसलंतदर्गलमित्यु च्यते। तत्स्त्रीनपुंसकयोः। स्त्रियांत्वर्गला। "तद्विष्कंभ्यर्गलमितिपाठः।"॥ १ ७॥

७

आरोहणं । सोपानं । द्वेसोपानस्य । "पायरीइतिख्यातस्य । " निश्रेणिः। "निश्रेणिरित्यपि । नियताश्रेणिःपंक्तिरत्रेतिनिश्रेणिः।" अधिरोहिणी । द्वयंनि सणी । " शिडी " इतिख्यातस्य ॥ संमार्जनी । शोधनी । द्वे सारणी । " केरसुणी " इतिख्यातस्य । तयासंमार्जन्यानिक्षिप्तेनिरस्तेकेरइतिख्याते संकरः । " संकारइतिपाठेकर्मणिघञ् । " अवकरः । इतिद्वयं ॥ १८॥ मुखं ।निःसरणं । द्वेगृहादेर्मुखभूतस्यद्वारप्रदेशस्य । " उसदारपुढीलदारइतिख्यातस्य । निः सरंत्यनेननिःसरणं । " सन्निवेशः । निकर्षणं । द्वेसमीचीनवासस्थानस्य । " पुरादौगृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्येत्यर्थः । संवसथः । ग्रामः। द्वेग्रामस्य ।

आरोहणंस्यात्सोपानंनिश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ॥ संमार्जनीशोधनीस्यात्संकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥ क्षिप्तेमुखंनिःस
रणंसन्निवेशोनिकर्षणं ॥ समौसंवसथग्रामौवेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियां ॥ १९ ॥ ग्रामांतेउपशल्यंस्यात्सीमसीमेस्त्रि
यामुभे ॥ घोषआभीरपल्लीस्यात्पक्कणःशबरालयः॥ २० ॥ इतिपुरवर्गः॥

वेश्मभूर्गृहभूमिःवास्तुरित्युच्यते । द्वे । "गृहरचना वच्छिन्नभूमेः । " ॥ १९ ॥ ग्रामांतेग्रामस्यसमीपप्रदेशेउपशल्यमित्येकं । ग्रामांतमुपशल्यमित्यपिपाठः । " तत्रग्रामस्यांतंसमीपं " । सीमा । सीमा । द्वेग्रामादेर्मर्यादायां । नामन्सीमन्नित्यादिनिपातनात् । पूर्वोनकारांतः । " उभेद्वेस्त्रियां " घोषः । आभीरपल्ली । "आभीरपल्लिः । " द्वेगोपालग्रामस्य । तद्वहस्यवा । कुटीकग्रामकयोःपल्लिरितिशाश्वतः । शबरस्यालयःपक्कणइत्युच्यते । द्वे "भिल्लग्रामस्य । " शबरोवनचांडालः ॥ २० ॥ इतिपुरवर्गः॥

महीध्रः । शिखरी । क्ष्माभृत् । अहार्यः । धरः । पर्वतः । अद्रिः । गोत्रः । गिरिः । ग्रावा । अचलः । शैलः । शिलोच्चयः । त्रयोदशपर्वतसामान्यस्य ॥ १ ॥ लोकालोकः । चक्रवालः । "चक्रवाडः" द्वेसप्तद्वीपवल्याभूमेःप्राकारभूतेगिरौ । त्रिकूटः । त्रिककुत् । द्वेत्रिकूटाचलस्य । दांतःत्रिककुत् । अस्तः । चरमक्ष्माभृत् । द्वेअस्ताचलस्य ।" अस्तंक्षिप्तेप्यवसितेत्रिपुनापश्चिमाचलेइतिविश्वमेदिन्यौ।" उदयः । पूर्वपर्वतः । द्वेउदयाचलस्य॥ २॥

महीध्रेशिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ॥ अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥ लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ॥ अस्तस्तुचरमक्ष्माभृदुदयःपूर्वपर्वतः ॥ २॥ हिमवान्निषधोविंध्योमाल्यवान्पारियात्रिकः॥ गंधमादनमन्येचहेमकूटादयोनगाः॥ ३ ॥

हिमवानित्यादयःसप्तपर्वतविशेषाः । आदिनामलयचित्रकूटमंदरादयः । एकैकं । "ठक् । पारियात्रिकः । पारियात्रकइत्यपिपाठः । गंधमादनइति पुल्लिंगोप्यन्यत्र । स्याद्गंधमादनोभृंगेगंधकेवानरांतरे ॥ स्त्रीसुरायांनगेनस्त्रीतिमेदिनी ॥" ३ ॥

पाषाणः । प्रस्तरः । ग्रावा । उपलः । अश्मा । शिला । दृषत् । सप्तपाषाणस्य । शिलादृषदौस्त्रियां । कूटः । शिखरं । शृंगं । त्रयमपिपुन्नपुंसक लिंगंपर्वताग्रस्य ।"अस्त्रीतिपूर्वोत्तराभ्यांसंबध्यते । शिखरवाचीशृंगशब्दःक्लीबएवदृश्यते ।" प्रपातः । अतटः । भृगुः । त्रयंपर्वतात्पतनस्थानस्य । प्रपतत्य स्मिन्प्रपातः । नविद्यतेतटोऽत्रेत्यतटः । "प्रपातस्तुतटोभृगुरित्यपिपाठः । तत्रप्रपत्यतेयतस्तटात्सतटोभृगुरिति ॥ ४ ॥ अद्रेर्नितंबोमध्यभागःकटकइ

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानःशिलादृषत् ॥ कूटोऽस्त्रीशिखरंशृंगंप्रपातस्त्वतटोभृगुः॥४॥ कटकोऽस्त्रीनितं बोद्रेःस्नुःप्रस्थःसानुरस्त्रियां ॥ उत्सःप्रस्रवणंवारिप्रवाहोनिर्झरोझरः॥५॥

त्युच्यते । एकं । स्नुः । प्रस्थः । सानुः । त्रीणिपुन्नपुंसकलिंगानि समभूभागेपर्वतैकदेशे । तत्रस्नुःपुमानेवेतिसर्वधरः । स्नौतिप्रस्रवत्यंभःस्नुः । प्रतिष्ठंतेऽस्मिन्प्रस्थः । सनोतिददातिसुखंसानुः उत्सः । प्रस्रवणं । द्वेयत्रपानीयंनिपत्यबहुलीभवतितस्यस्थानस्य । प्रस्रवत्यस्मिन्प्रस्रवणं । वारिप्रवाहः । निर्झरः । झरः ।" झृषोदेवादिकात्पचादच्ङि झरा । अचइःझरिः । ङीषिझरीच " त्रीणिझराइतिख्यातस्य । पंचापिपर्यायाइत्यन्ये ॥५॥

दरी । कंदरः । द्वेपर्वतस्यगृहाकारकृत्रिमविवरस्य । पक्षेकंदरा । गुहा । गव्हरं । द्वेदेवखातेअकृत्रिमेविलेबिलविषये । केचिद्देवखातादिपर्यायच तुष्टयमाहुः । यत्कात्यः । देवखातेबिलंगुहेति । गव्हरंबिलदंभयोरितिच । केचित्तु । सूक्ष्मस्थूलभेदेनद्वाभ्यांद्वाभ्यांभेदमाहुः । गिरेःसकाशाच्च्युताः पतितायेस्थूलपाषाणास्तेगंडशैलाइत्युच्यंते । "गिरेस्तिर्यक्प्रदेशाद्बहिर्निर्गताःशूलाकारपाषाणास्तेदंतकाइत्येकं ।" ॥ ६ ॥ खनिः । "खानी । खा

दरीतुकंदरोवास्त्रीदेवखातबिलेगुहा ॥ गव्हरंगंडशैलास्तुच्युताःस्थूलोपलागिरेः ॥ ६ ॥ "दंतकास्तुबहिस्तिर्यक्प्रदे शान्निर्गतागिरेः॥" खनिःस्त्रियामाकरःस्यात्पादाःप्रत्यंतपर्वताः ॥ उपत्यकाद्रेरासन्नाभूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

निः । खनिरेवमताखानिरितिद्विरूपकोशः । " आकरः । द्वेरत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य खाणइतिख्यातस्य । पादाः । प्रत्यंतपर्वताः । द्वेपर्वतसमीपस्थाल्प पर्वतानां । अद्रेरधःसन्निहिताभूमिरुपत्यकेत्युच्यते । एकं । अद्रेरूर्ध्वायाभूमिःसाऽधित्यका । एकं ॥ ७ ॥

अद्रेर्यन्मनःशिलादिसधातुरित्युच्यते। आदिनाहरितालस्वर्णताम्रादिग्रहः । "तदुक्तं। सुवर्णरौप्यताम्राणिहरितालंमनःशिला। गैरिकांजनकासीस सीसलोहाःसहिंगुलाः॥ गंधकोऽभ्रकइत्याद्याधातवोगिरिसंभवाइति।" गैरिकं । विशेषतोधातुः। विशेषेणधातुरित्येवप्रसिद्धमित्यर्थः। एकं। गेरू "काव" इतिख्यातस्य। निकुंजः। कुंजः। द्वेलतादिपिहितोदरे लताद्याच्छादितगर्भेस्थाने। "विकल्पेनद्वेक्लीबेअपि।" आदिनातृणादिग्रहः॥८॥ इतिशैलवर्गः ॥ ७ ॥ अटवी। अरण्यं। विपिनं। गहनं। काननं। वनं। षट्कमरण्यस्य। तत्राटवीस्त्रियां। "कृदिकारादितिङीष्वा। तेना

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकंतुविशेषतः॥ निकुंजकुंजौवाक्लीबेलतादिपिहितोदरे॥८॥ इतिशैलवर्गः॥ ॥ ७ ॥
अटव्यरण्यंविपिनंगहनंकाननंवनं॥ महारण्यमरण्यानीगृहारामास्तुनिष्कुटाः॥ १ ॥ आरामःस्यादुपवनंकृत्रिमंवनमेवयत्॥ अमात्यगणिकागेहोपवनेवृक्षवाटिका॥ २ ॥

न्यत्राटविरित्यपि" महारण्यं। अरण्यानी। द्वे महतोवनस्य। अरण्यानीस्त्रियां। गृहारामाः। निष्कुटाः। द्वेगृहसमीपकृत्रिमवनेषु। "कुटाद्गृहान्निष्क्रांतानिष्कुटाः।" ॥१॥ यत्कृत्रिमंकृत्यानिर्वृत्तंवनंतत्रआरामः। उपवनं। इतिद्वे। वृक्षवाटिकेत्येकममात्यानांवेश्यानांचयद्गृहोपवनंतत्र॥२॥

यद्राज्ञःसाधारणंप्रमदाभिरन्यैर्वासहक्रीडार्थंवनं तत्रआक्रीडः। उद्यानमितिद्वे। "ज्ञेयमाक्रीडमुद्यानमित्यमरमालायामाक्रीडस्यापिक्लीबत्वमुक्तं।" अतउद्यानंअंतःपुरोचितंराज्ञीनामेवक्रीडायामुचितंचेत्प्रमदवनंस्यात्। ङ्यापोःसंज्ञाछंदसोरितिह्रस्वः। एकं॥ ३॥ वीथी। "ङीपोविकल्पादन्यत्र वीथिरित्यपि।" आलिः। आवलिः। पंक्तिः। श्रेणी। पंचकंपंक्तेः। "आल्यादित्रीणिङीषिदीर्घांतान्यपि। श्रेणी। ह्रस्वांतोऽपि" लेखाः। "रेखाः"

पुमानाक्रीडउद्यानंराज्ञःसाधारणंवनं॥ स्यादेतदेवप्रमदवनमंतःपुरोचितं॥ ३॥ वीथ्यालिरावलिःपंक्तिःश्रेणी लेखास्तुराजयः॥ वन्यावनसमूहेस्यादंकुरोऽभिनवोद्भिदि॥ ४॥ वृक्षोमहीरुहःशाखीविटपीपादपस्तरुः॥ अनोकहःकुटःशालःपलाशीद्रुद्रुमागमाः॥ ५॥

राजयः। द्वेलेखानां। "सांतरापंक्तिः। निरंतरालेखाः। यथाविप्रपंक्तिः भस्मलेखा।" वनानांसमूहेवन्येत्येकं। अभिनवोद्भिदि नूतनप्ररोहे अंकुरइत्येकं। "अंकूरः। अंकूरश्चांकुरःप्रोक्तइतिहलायुधः।" ॥ ४॥ १०

वृक्षः। महीरुहः। शाखी। विटपी। पादपः। तरुः। अनोकहः। कुटः। शालः। "सालः। सालःसर्जतरौवृक्षमात्रप्राकारयोरपीति। सालः पादपमात्रेस्यात्प्राकारइतिमेदिनीविश्वकोशौ।" पलाशी। द्रुः। द्रुमः। अगमः। त्रयोदशवृक्षस्य॥ ५॥

पुष्पाज्जातैःफलैरुपलक्षितोवृक्षोवानस्पत्यः । एकं । आम्रादेः । अपुष्पात्पुष्पंविनाजातैःफलैरुपलक्षितोवृक्षोवनस्पतिः । एकं । पनसोदुंबरादेः । द्रुममात्रेपिवनस्पतिः। " वनस्पतिर्नाद्रुमात्रेविनापुष्पंफलिद्रुमइतिमेदिनीकोशात् ।" फलपाकएवांतोयासांताःओषध्यःस्युः। एकंव्रीहियवादेः। " ओषधिः फलपाकांतास्यादितिवापाठः । ङीषिओषधी । " अवंध्यः । " अवंध्यः " फलेग्रहिः । द्वेयथाकालंफलधरस्य ॥ ६ ॥ वंध्यः । " वंध्यः। बंधेसाधुः यत् " अफलः । अवकेशी । त्रयंऋतावपिफलरहितस्य । फलवान् । फलिनः । फली । त्रीणिसफलस्य । फलिनोऽदंतः । प्रफुल्लः। उत्फुल्लः । संफुल्लः ।

वानस्पत्यःफलैःपुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ॥ ओषध्यःफलपाकांताःस्युरवंध्यःफलेग्रहिः ॥ ६ ॥ वंध्योऽफलोवकेशी चफलवान्फलिनःफली ॥ प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः॥ ७॥ फुल्लश्चैतेविकसितेस्युरवंध्यादयस्त्रिषु॥ स्थाणुर्वानाध्रुवःशंकुर्ह्रस्वशाखाशिफःक्षुपः॥ ८॥

व्याकोशः । " मूर्द्धन्यांतोवा । " विकचः । स्फुटः ॥७॥ फुल्लः । एतेऽष्टौविकसितेपुष्पितेस्युः । अवंध्यादयःअवंध्योऽफलइत्यादयोविकसितांताःत्रिषुत्रिलिंग्यांस्युः । स्थाणुः । ध्रुवः । शंकुः । त्रीणिछिन्नविटपस्यप्रकांडे । वाना । स्थाणुशब्दोविकल्पेनपुंसीत्यर्थः । " रूपभेदात्क्लीबत्वं । स्थाणुरस्त्रीतिवापाठः। स्थाणुःकीलेहरेपुमान् । अस्त्रीध्रुवइतिमेदिनी । " शाखाप्रसिद्धा । शिफावृक्षमूलं । ह्रस्वेशाखाशिफेयस्यसक्षुपइत्युच्यते । एकं ॥ ८ ॥

नविद्यतेप्रकांडोयस्यतस्मिन्स्तंबः । गुल्मः । इतिद्वयं । वल्ली । "सर्वधातुभ्यइन् । वल्लिः । वेल्लिः । वल्लीतुवेल्लिःसरणइतिवाचस्पतिः" । व्रततिः । "प्रत तिः । व्रततीः । प्रततिर्व्रततीस्तथेतिहलायुधः । " लता । त्रयंलतायाः । वीरुत् । गुल्मिनी । उलपः । इतित्रयं याप्रताननीशाखादिभिर्विस्तृतालता तत्रेत्यर्थः । तत्रवीरुच्छब्दोधांतःस्त्रियां ॥९ ॥ नगाद्यारोहोवृक्षादीनामुच्चत्वं तत्रउच्छ्रायः । उत्सेधः । उच्छ्रयः । इतित्रयं । "आरोहोदैर्घ्येपि । आरो होदैर्घ्यउच्छ्रायेस्त्रीकट्यांमानभिद्यपि । आरोहणेगजारोहइतिहैमः । नगाद्यारोहइत्यादिनागिरिदेवालयादिग्रहः । उत्सेधमित्यपि । उत्सेधस्तूच्छ्रयेन

अप्रकांडेस्तंबगुल्मौवल्लीतुव्रततिर्लता॥लताप्रताननीवीरुद्गुल्मिन्युलपइत्यपि॥९॥नगाद्यारोहउच्छ्रायउत्सेधश्चो च्छ्रयश्चसः॥ अस्त्रीप्रकांडःस्कंधःस्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः॥१०॥समेशाखालतेस्कंधशाखाशालेशिफाजटे॥ शाखाशिफाऽवरोहःस्यान्मूलाच्चाग्रंगतालता॥११॥

स्त्रीक्लीबंसंहननेपिचेतिमेदिनी । " प्रकांडः । स्कंधः । इतिद्वेतरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यंतोयोभागस्तत्र । "तरोर्मूलस्कंधयोरंतरंप्रकांडः । " ॥ १०॥ शाखा । लता द्वेशाखायाः । स्कंधशाखा । शाला । द्वेप्रधानशाखायाः । "स्कं धात्प्रथमोत्पन्नशाखायाइत्यर्थः । शिफा । जटा । द्वेतरुमूलस्य ।"पाळइतिप्रसिद्धस्य । " शाखायाःशिफामूलंअवरोहइत्युच्यते । एकं । "पारोगा । पारं बाइतिप्रसिद्धस्य । " मूलाद्वृक्षमूलमारभ्याग्रपर्यंतंगतालतागुडूच्यादिरप्यवरोहइत्युच्यते । एकं । "मूलादूर्ध्वंगताशिफालतास्यादित्यपि ।" ॥ ११ ॥

शिरसोग्रं शिरोग्रं तत्शिखरमित्युच्यते । शिरआदयस्त्रयोपिपर्यायाइतिकेचित् । शिखरंवाना । पक्षेपुंसीत्यर्थः । मूलं । बुध्नः । अंघ्रिनामकः । पादमूलपर्यायसंज्ञकः। त्रीणिवृक्षादेर्मूलस्य । सारः। मज्जा । द्वयंवृक्षादेःस्थिरांशे । "गाभा, नरइतिख्याते" तत्रमज्जानांतः नरिपुंसि । क्वचिद्दावंतोपि दृश्यते । "सारोमज्जासमौत्वक्स्त्रीतिपाठः । समौसमानलिंगौ ।" त्वक् । वल्कं । वल्कलं । त्रयंत्वचः । तत्रवल्कादिद्वयंक्लीबपुंसोः ॥१२॥ काष्ठं ।

शिरोग्रंशिखरंवानामूलंबुध्नोंऽघ्रिनामकः ॥ सारोमज्जानरित्वक्स्त्रीवल्कंवल्कलमस्त्रियां॥ १२॥
काष्ठंदार्विंधनंत्वेधइध्ममेधःसमित्स्त्रियां॥ निष्कुहःकोटरंवानावल्लरीमंजरिःस्त्रियौ॥ १३॥

दारु । "दारुरित्यन्यत्र । पुन्नपुंसकयोर्दारुरित्युक्तेः ।" द्वेकाष्ठमात्रस्य । इंधनं । एधः । इध्मं । एधः । समित् । पंचकंशुष्कस्यतृणकाष्ठादेः । "आद्यत्रयंअग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः । जळणइतिप्रसिद्धस्य । अंत्यद्वयंयागादौहूयमानसमिदादेरितिमतं ।" तत्रआद्यएधःशब्दःसांतःक्लीबे । अन्यस्त्वदंतःपुंसि । समिद्धांतः॥ निष्कुहः। कोटरं । द्वेवृक्षगतविवरस्य । कोटरंवाना पक्षेपुमान् । वल्लरिः । मंजरिः । कृदिकारादक्तिनइतिगणसूत्रात्वल्लरी। मंजरीइत्यपि । द्वेतुलस्यादेरभिनवोद्भिदि । "केंसरइतिख्यातस्य ।" ॥ १३ ॥

पत्रं । पलाशं । छदनं । दलं । पर्णं । छदः । षट्कंपत्रस्य । तत्रछदोऽदंतःपुंसि । "पर्णंस्त्रिपत्रेपर्णंतुपत्रेइतिहैमः । पल्लवः । किसलयं । "किशलयमपि" द्वेपत्रादियुक्तेशाखायाःपर्वणि । तत्रकिसलयंपुंसिक्लीबेच । "पुंसिक्लीबेचपल्लवइतितुव्याडिः ।" विस्तारःशाखापल्लवसमुदायलक्षणआभोगःविटपउच्यते । एकं । "विटपोनस्त्रियांस्तंबशाखाविस्तारपल्लवइतिमेदिनीकोशात् । शाखायांपल्लवेस्तंबेविस्तारेविटपोस्त्रियामितिरभसाश्च पल्लवादिष्व

पत्रंपलाशंछदनंदलंपर्णंछदःपुमान् ॥ पल्लवोऽस्त्रीकिसलयंविस्तारोविटपोऽस्त्रियां ॥ १४ ॥
वृक्षादीनांफलंसस्यंवृंतंप्रसवबंधनं ॥ आमेफलेशलाटुःस्याच्छुष्केवानमुभेत्रिषु ॥ १५ ॥

तुष्टयमेकार्थकंवा । अत्रयदुक्तंकात्येन । स्कंधादूर्ध्वंतरोःशाखाकटकोविटपोमतइति ।" ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामितिपूर्वेणापिसंबध्यते । वृक्षादीनांफलंसस्यमित्युच्यते । "तालव्याद्यपि" एकं । प्रसवःपुष्पादिःबध्यतेयेनतत्वृंतमुच्यते । एकं । देंठ, "डेंख" इतिख्यातस्य । बंधनंपुष्पयोर्वृंतमाहकात्यः । आमेअपक्वेफलेशलाटुरित्येकं । शुष्केफलेवानमित्येकं । उभेशलाटुर्वानंचत्रिषुत्रिलिंग्यां ॥ १५ ॥ १२

क्षारकः। जालकं। द्वे नूतनकलिकायाः। तद्वृंतस्येत्येके। तत्र जालकं क्लीबे एव। कलिका। कोरकः। द्वे अस्फुटितपुष्पस्य। कळी इति ख्यातस्य। गुच्छकः। स्तबकः। द्वे कलिकादिभिराकीर्णस्य पल्लवग्रंथेः। "विकासोन्मुखकलिकाया इति केचित्।" स्तबके हारभेदे च गुच्छः स्तंबे पि कीर्तित इति दंत्यांते रुद्रः। पुष्पादिस्तबके गुच्छ इति तालव्यांते रंतिदेवः। कुड्मलः। मुकुलः। द्वे ईषद्विकसितकलिकायां॥१६॥ सुमनसः। पुष्पं। प्रसूनं। कुसुमं। सुमं। "सर्वधातुसमाने षुसमं स्यादभिधेयवदिति मेदिनी।" चत्वारि पुष्पस्य। "कुसुमं समम् इत्यपि पाठः। तत्र पुष्पस्य पंच नामानि।" भूम्नि स्त्रियां सुमनस इति रत्नकोशः। सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियामिति मेदिनीकोशः। मकरंदः। पुष्परसः। द्वे पुष्पमधुनि। परागः। सुमनोरजः। द्वे पुष्परेणोः॥१७॥ सर्वं वक्ष्यमाणं वृक्षलतौषधिजातीयं

क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान्॥ स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियां॥१६॥ स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमं॥ मकरंदः पुष्परसः परागः सुमनोरजः॥१७॥ द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियां॥ आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैय्यग्रोधैंगुदं फले॥१८॥

स्त्रीपुंल्लिंगमपि। अश्वत्थकपित्थादीनामभिधानं प्रसवे पुष्पे फले मूले च वर्तमानं तद्विहीनं ज्ञेयं। द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं नपुंसकलिंगमित्यर्थः। यथा। चंपकं आम्रं सूरणमित्यादि। तत्र विशेषमाह। हरीतक्याः फलं हरीतकी। आदिना कोशातकी कर्कटी द्राक्षेत्यादि। अश्वत्थस्य फलं आश्वत्थं। वेणोः फलं वैणवं। प्लक्षस्य फलं प्लाक्षं। न्यग्रोधस्य फलं नैय्यग्रोधं। इंगुद्याः फलं ऐंगुदं। बृहत्याः फलं बार्हतं। एकैकं। प्लक्षादिभ्योणिति पुनरण्विधानात्। अश्वत्थादिशब्देभ्यः फले लुङ् नास्तीत्यर्थः॥१८॥

जंबूः। जंबु। जांबवं। त्रीणि जंब्वाः फले। जातीयूथिकामल्लिकेत्यादयः पुष्पेवर्तमानाः स्वलिंगाएवस्युः। नतुक्लीबे। यथाजात्याः पुष्पंजातीस्त्री। व्रीहयः फलेस्वलिंगाः। यथाव्रीहीणांफलानिव्रीहयः पुंसि। एवंमाषमुद्गयवादयोपिज्ञेयाः। यथामाषाणांफलंमाषाः॥ १९॥ विदारीबृहत्यंशुमतीत्याद्यामूलेपिस्वलिंगाः। यथाविदार्यामूलंविदारी। अपिशब्दात्पुष्पेपिस्वलिंगाः। पाटलापुष्पेवर्तमानाक्लीबे। यथापाटलायाःपुष्पंपाटलं। अपिशब्दात्स्वलिंगा। "पा

बार्हतंचफलेजंब्वाजंबूःस्त्रीजंबुजांबवं॥ पुष्पेजातीप्रभृतयःस्वलिंगाव्रीहयःफले॥ १९॥ विदार्याद्यास्तुमूलेपिपुष्पेक्लीबेपिपाटला॥ बोधिद्रुमश्चलदलःपिप्पलःकुंजराशनः॥ २०॥ अश्वत्थेऽथकपित्थेस्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः॥ तस्मिन्दधिफलःपुष्पफलदंतशठावपि॥ २१॥ उदुंबरोजंतुफलोयज्ञांगोहेमदुग्धकः॥ कोविदारेचमरिकःकुद्दालोयुगपत्रकः॥ २२॥

टलःकुसुमेवर्णेप्याशुव्रीहिश्चपाटलइतिशाश्वतात्पुल्लिंगोपि।" बोधिद्रुमः। चलदलः। पिप्पलः। कुंजराशनः॥ २०॥ अश्वत्थं। पंचपिप्पलवृक्षस्य। कपित्थः। "अमरमालायांपवर्गतृतीयमध्योपि।" दधित्थः। ग्राही। मन्मथः। दधिफलः। पुष्पफलः। दंतशठः। सप्तकंकपित्थस्य। "कवठइतिप्रसिद्धस्य॥ २१॥ उदुंबरः। "मेदिन्यांटवर्गतृतीयमध्यः। त्रिकांडशेषेप्येवमेव"। जंतुफलः। यज्ञांगः। हेमदुग्धकः। चत्वारिउदुंबरस्यउंबरइतिख्यातस्य। कोविदारः। चमरिकः। कुद्दालः। युगपत्रकः। चत्वारिकांचनइतिख्यातस्य॥ २२॥ १३

सप्तपर्णः । विशालत्वक् । शारदः । "ज्ञ्यंतोपि । शारदीतोयपिप्पल्यांसप्तपर्णेचेतिदंत्यांतेषुरुद्रः । शारदोब्देस्त्रियांतोयपिप्पलीसप्तपर्णयोरितिमेदिनी ।" विषमच्छदः । चत्वारिसांतवणइतिख्यातस्य । दुरधिगमवस्तुनः । प्राकृतसंज्ञयापिव्याख्याने नदोषः । यदुक्तं । प्रयोजनार्थावचनप्रवृत्तिर्यतस्ततः । प्राकृतदोषइति । किंच । रसवीर्यविपाकेभ्योमूलात्पुष्पात्फलाद्दलात् । आकाराद्देशकालादेर्वनौषध्यर्थमुन्नयेदिति । आरग्वधः । "अरग्वधः । अर्ग्वधः । अरग्वधोयशंपाकःकृतमालस्तथाऽर्ग्वधइतिरत्नकोशः ।" राजवृक्षः । शम्याकः । "संपाकःशंपाकश्च । संपाकस्तर्ककेधृष्टेत्रिषुनाचतुरंगु

सप्तपर्णोविशालत्वक्शारदोविषमच्छदः॥ आरग्वधेराजवृक्षशम्याकचतुरंगुलाः॥ २३॥ आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः॥ स्युर्जंबीरेदंतशठजंभजंभीरजंभलाः॥ २४॥ वरुणोवरणःसेतुस्तिक्तशाकःकुमारकः॥ पुन्नागेपुरुषस्तुंगःकेसरोदेववल्लभः॥ २५॥

लइतिमेदिनी ।" चतुरंगुलः ॥२३॥ आरेवतः । व्याधिघातः । कृतमालः । सुवर्णकः । "सुपर्णकः" । अष्टौ बाहवाइतिख्यातस्य । जंबीरः । "जंबिरः" दंतशठः । जंभः । जंभीरः । जंभलः । "जंभरः" पंचकंजांबेर । "लघुइडनिंबू"इतिख्यातस्य ॥२४॥ वरुणः। वरणः। सेतुः। तिक्तशाखः । कुमारकः। पंच वायवर्णाइतिख्यातस्य । पुन्नागः।पुरुषः। तुंगः। केसरः । "केशरः" देववल्लभः । पंचकंउंडी । "उडणी, उंडली" इतिख्यातस्य ॥ २५ ॥

पारिभद्रः । निंबतरुः । मंदारः । पारिजातकः । चत्वारिनिंबतरोः । "कडूनिंबइतिख्यातस्य" तिनिशः । स्यंदनः । नेमी । "नेमिः । पुल्लिंगस्तिनिशेनेमिश्चक्रप्रांतेस्त्रियामपीतिरुद्रः ।" रथद्रुः । अतिमुक्तकः । वंजुलः । चित्रकृत् । सप्त तिवसइतिख्यातस्य । अयंखदिरसदृशःकंटकरहितः । पीतनः । कपीतनः । आम्रातकः । "अम्रातकः । कपिचूतोऽम्रातकोस्यफलेपशुहरीतकीतित्रिकांडशेषः ।" त्रयं अंबाडाइतिख्यातस्य । मधूकः । "म

पारिभद्रेनिंबतरुर्मंदारःपारिजातकः॥ तिनिशेस्यंदनोनेमीरथद्रुरतिमुक्तकः॥ २६॥ वंजुलश्चित्रकृच्चाथद्वौपीतनकपीतनौ॥ आम्रातकेमधूकेतुगुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७॥ वानप्रस्थमधुष्ठीलौजलजेत्रमधूलकः॥ पीलौगुडफलःस्रंसीतस्मिंस्तुगिरिसंभवे॥ २८॥

धुकः । मधूलः । मधुलः । " गुडपुष्पः । मधुद्रुमः ॥ २७ ॥ वानप्रस्थः । मधुष्ठीलः । पंचकंमोहाइतिख्याते । जलजेऽत्रमधूकेमधूलकइत्येकं । अयंपूर्वस्माद्दीर्घपत्रः । "गिरिजेत्रमधूलकइत्यपिपाठः । गौरशाकोमधूकोन्यो गिरिजःसोल्पपत्रकइतिमाधवः । मधूकोन्योमधूलस्तुजलजोदीर्घपत्रकइतिस्वामी । " पीलुः । गुडफलः । स्रंसी । त्रीणिपीलुवृक्षस्य । "अक्रोडइतिप्रसिद्धस्य । " अयंगुर्जरदेशेप्रसिद्धः । गिरिसंभवेतस्मिन्पीलौ ॥ २८ ॥ १४

अक्षोटः । "अक्षोडः । आक्षोडः । आक्षोटः । आखोटः ।" कंदरालः ।"कर्परालः" । इतिद्वयं । "पर्वतपीलोःडोंगरीअक्रोडइतिख्यातस्य ।" अंकोटः "अंखोठः । अंकोलः ।" निकोचकः ।"निकोटकः ।" द्वेअंकोटस्य । "पिस्तेइतिख्यातस्य ।" पलाशः । किंशुकः। पर्णः । वातपोथः। चत्वारिपलाशस्य । वेतसः ॥ २९ ॥ रथः । आभ्रपुष्पः । विदुलः । शीतः । "शीतं । शीतंतुषारवानीरबहुवारद्रुमेपुचेत्यजयात्" वानीरः । वंजुलः ।

अक्षोटकंदरालौद्वावंकोटेतुनिकोचकः ॥ पलाशेकिंशुकःपर्णोवातपोथोऽथवेतसे ॥ २९ ॥ रथाभ्रपुष्पविदुरशीतवानीरवंजुलाः॥ द्वौपरिव्याधविदुलौनादेयीचांबुवेतसे ॥ ३० ॥ सौभांजनेशिग्रुतीक्ष्णगंधकाक्षीवमोचकाः॥ रक्तोसौमधुशिग्रुःस्याद्‌रिष्टःफेनिलःसमौ॥ ३१ ॥

सप्तकंवेतसस्य । "वेतइतिख्यातस्य ।" परिव्याधः । विदुलः । नादेयी । अंबुवेतसः । चत्वारिजलवेतसस्य । नादेयीस्त्री ॥३०॥ सोभांजनः । "सौभांजनः । शोभांजनः । शौभांजनः ।" शिग्रुः । तीक्ष्णगंधकः । अक्षीवः । "आक्षीवः।" मोचकः । पंचकं शेगूल ।"शेवगा,शेगट" इतिख्यातस्य । असौसौभांजनोरक्तोरक्तपुष्पश्चेन्मधुशियुरित्युच्यते । एकं । अरिष्टः । फेनिलः । द्वेरिठाइतिख्यातस्य । "अन्यत्ररिटमित्यपि । रिष्टंक्षेमशुभाभावेपुंसिखड्गेचफेनिलइतिमेदिनी ।" ॥ ३१ ॥

बिल्वः । शांडिल्यः । शैलूषः । मालूरः । श्रीफलः । पंचकंबिल्वस्य । प्लक्षः । जटी । "जटिः" पर्कटी । "पर्कटिः ।" त्रयंपिंपरीइतिख्यातस्य । अयं गोमांतकभाषयाकेळाइतिख्यातः । तत्रजटीपर्कटिनाविन्नंतौ । पर्कटीङीपंतेतिकश्चित् । न्यग्रोधः । बहुपात् । वटः । त्रयंवटस्य ॥ ३ २ ॥ गालवः । शाबरः । "साबरः" लोध्रः । तिरीटः । तिल्वः । मार्जनः । षट्कंलोध्रस्य । "तत्राद्यौश्वेतलोध्रेशेषारक्तलोध्रेइत्येके ।" आम्रः । चूतः । रसालः । त्रयंआम्रस्य । असौआम्रोतिसौरभश्चेत्सहकारइत्येकं ॥ ३ ३ ॥ कुंभः । उलूखलकं । कुंभेतिसंघातविग्रहीतं । कुंभमितिक्लीबमपि । कार्मुकेवारनार्यांचकुंभक्लीबंतुगुग्गु

बिल्वेशांडिल्यशैलूषौमालूरश्रीफलावपि ॥ प्लक्षोजटीपर्कटीस्यान्न्यग्रोधोबहुपाद्वटः ॥ ३ २ ॥ गालवःशाबरोलोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ॥ आम्रश्चूतोरसालोसौसहकारोऽतिसौरभः ॥ ३ ३ ॥ कुंभोलूखलकंक्लीबेकौशिकोगुग्गुलुःपुरः ॥ शेलुःश्लेष्मातकःशीतउद्दालोबहुवारकः ॥ ३ ४ ॥

लावितिरभसः । कुंभंत्रिदृत्तिगुग्गुलावितिविश्वप्रकाशः । उदूखलमित्यपि । उदूखलंगुग्गुलौस्यादुलूखलेपिनद्वयोरितिमेदिनी । उलूखलेगुग्गुलौचक्लीबमुक्तमुदूखलमितिरुद्रः । अत्रपक्षेकुंभंचोदूखलमितिपाठःकर्त्तव्यः । कुंभोलूः खलकं कुंभोलूखलकं । कुंभोलूखलाकाराद्वृक्षकोशान्निर्यातं । कुंभोलूखलकंकुंभंकुंभोलूखलकंवरमितिवाचस्पतिः । कौशिकः । गुग्गुलुः । "गुग्गुलः" पुरः । पंचगुग्गुलवृक्षस्य । पुरोऽदंतः । शेलुः । "सेलुः" । श्लेष्मातकः । शीतः । उद्दालः । बहुवारकः । पंचशेलट । "भोंकरी" इतिख्यातस्य ३ ४

राजादनं । "राजातनः । राजादनः । राजादनंप्रसरकोराजातनइतिवाचस्पतिः । प्रियालः । " पियालश्चप्रियालकइतिमाधवः ।" सन्नकद्रुः । धनुःपटः । चत्वारिचारइतिख्यातस्य । धनुः । पटइतिव्यस्तमपि । धनुःप्रियालेनानस्त्रीराशिभेदेशरासनइतिमेदिनी । पटःप्रियालवृक्षेनासुचेलेपुन्नपुंसकमितिरभसः । गंभारी । "कंभारी" सर्वतोभद्रा । काश्मरी । "काश्मरी" मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णी । भद्रपर्णी । काश्मर्यः । सत्तशिवणीइतिख्यातस्य । काश्मर्योऽदंतःपुंसि । कर्कंधूः । "कर्कंधुः" बदरी । कोलिः । "कोली । कोला" । चीणिबोरइतिख्यातस्य । तत्रकर्कंधूर्द्वयोःस्त्रीपुंस

राजादनंप्रियालःस्यात्सन्नकद्रुर्धनुःपटः ॥ गंभारीसर्वतोभद्राकाश्मरीमधुपर्णिका ॥ ३५ ॥ श्रीपर्णीभद्रपर्णीच
काश्मर्यश्चाप्यथद्वयोः॥ कर्कंधूर्बदरीकोलिःकोलंकुवलफेनिले॥ ३६॥ सौवीरंबदरंघोंटाप्यथस्यात्स्वादुकंटकः॥
विकंकतःस्रुवावृक्षोग्रंथिलोव्याघ्रपादपि॥ ३७॥

योः । कोलं । कुवलं । फेनिलं ॥ ३६ ॥ सौवीरं । "यत्रि । सौवीर्यं ।" बदरं । घोंटा । षड्कंबदरीफलस्य । घोंटाशब्दोवदरीसदृशेवृक्षभेदेपिवर्तते । बदरीसदृशाकारोवृक्षःसूक्ष्मफलोभवेत् । अटव्यामेवसाघोंटागोपघंटेतिचोच्यतइतिसुभूत्युक्तेः ।" स्वादुकंटकः । विकंकतः । "वैकंकतः ।" स्रुवावृक्षः । ग्रंथिलः । व्याघ्रपात् । पंचविकंकतस्य । "वेहळीइतिख्यातस्य ।" अयंयज्ञियवृक्षभेदःकरनाटकभाषयाहलुमाणिकाइतिख्यातः ॥ ३७ ॥

ऐरावतः । नागरंगः । नादेयी । भूमिजंबुका । चत्वारिनागरंगस्य । नारिंगइतिख्यातस्य ।"अत्रपूर्वद्वयंनागरंग्याः । अपरद्वयंभूमिजंब्वाइत्यपिमतं ।" तिंदुकः । "तिंदुकी ।" स्फूर्जकः । कालस्कंधः । शितिसारकः । चत्वारि तेंडू । टेंभुरणीइतिख्यातस्य ॥ ३८ ॥ काकेंदुः । कुलकः । काकतिंदुकः । काकपीलुकः । चत्वारिकांकतेंडू । "काकटेंभुरणी,कडूटेंभुरणीइति, कुचला, काजरा" इतिख्यातस्य । गोलीढः । झाटलः । घंटा । पाटलिः । मोक्षः । मु

ऐरावतोनागरंगोनादेयीभूमिजंबुका ॥ तिंदुकःस्फूर्जकःकालस्कंधश्चशितिसारके ॥ ३८ ॥ काकेंदुःकुलकःकाकतिंदुकःकाकपीलुके ॥ गोलीढोझाटलोघंटापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥ तिलकःक्षुरकःश्रीमान्समौपिचुलझावुकौ ॥ श्रीपर्णिकाकुमुदिकाकुंभीकैडर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥

ष्ककः । पंचघंटापाटलेः ।"मोरवाइतिप्रसिद्धस्य ।" घंटा पाटलिरितिनामद्वयंवा ।" ॥ ३९ ॥ तिलकः । क्षुरकः । श्रीमान् । त्रयंतिळवा "तिलकपुष्प"इतिख्यातस्य । पिचुलः । झावुकः । द्वेझावुकस्य । तिलकभेदोयं । "कोबीइतिख्यातेयमितिकेचित् ।" श्रीपर्णिका । कुमुदिका । कुंभी । कैडर्यः । कट्फलः । पंच कुंमल । "कुंभ्याइति,कायफळ" इतिख्यातस्य । कुंभीस्त्री ॥ ४० ॥

क्रमुकः । पट्टिकाख्यः।पट्टी । लाक्षाप्रसादनः। चत्वारिलोहितलोध्रस्य । पट्टिकाआख्यायस्यसः। पट्टोस्यास्तीतिपट्टीइन्नंतः । "ङीषंतोवा ।" तूदः। "नूदः।" यूपः।क्रमुकः । ब्रह्मण्यः। ब्रह्मदारु ॥४१॥ तूलं । "तूलोपि" षट्कंअश्वत्थाकारेवृक्षभेदे । "पारसापिंपळइतिख्यातस्य । "नीपः। प्रियकः।कदंबः। हरिप्रियः। चत्वारिकळंबइतिख्यातस्य । वीरवृक्षः। अरुष्करः। अग्निमुखी । भल्लातकी । चत्वारि "बिबवा । भिलावाइतिख्यातस्य ।" ॥४२॥ गर्दभांडः। कंदरालः।

क्रमुकःपट्टिकाख्यःस्यात्पट्टीलाक्षाप्रसादनः॥ तूदस्तुयूपःक्रमुकोब्रह्मण्योब्रह्मदारुच ॥४१॥
तूलंचनीपप्रियककदंबास्तुहरिप्रियः॥ वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखीभल्लातकींत्रिषु ॥४२॥ गर्द
भांडेकंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः॥ प्लक्षश्चतिंतिडीचिंचाऽम्लिकाऽथोपीतसारके ॥४३॥

कपीतनः । सुपार्श्वकः । प्लक्षः । पंच गजहंड "खालीपिंपरी" इतिख्यातस्य । तिंतिडी । " तिंतिली । अम्लिकाचाम्लिकाचिंचातिंतिडीकाचतिंतिलीतिचंद्रः।" चिंचा । अम्लिका । "आम्लीका । आम्लिका । तिंतिडीत्वाम्लिकाचिंचातिंतिडीकाकपिप्रियेतिवाचस्पतिः।" त्रयंचिंचायाः । पीतसारकः । ॥ ४३ ॥

सर्जकः । असनः । "आसनः। पीठेभस्कंधयोःक्लीबमासनंनातुजीवकइतिरुद्रभसौ ।" बंधूकपुष्पः । प्रियकः । जीवकः । पञ्चअसपाइतिख्यातस्य । "तत्रकांटेअसण, पालेअसणइतिद्वौभेदौख्यातौ ।" सालः । "श्यालः" सर्जः । कार्श्यः । "कार्ष्यः" अश्वकर्णकः । सस्यसंवरः "शस्यसंवरः" पंचशालवृक्षस्य सालईइतिप्रसिद्धस्य ॥ ४४ ॥ नदीसर्जः । वीरतरुः । इंद्रद्रुः । ककुभः । अर्जुनः । पंचकंअर्जुनवृक्षस्य । "अर्जुनसादड़ाइत्यपि वदंति ।" राजादनः । "राजादनं । राजादनंक्षीरिकायांप्रियालेकिंशुकेऽपिचेतिमेदिनी ।" फलाध्यक्षः । क्षीरिका । त्रयंखिरणीइतिख्यातस्य॥ ४५॥

सर्जकासनबंधूकपुष्पप्रियकजीवकाः॥ सालेतुसर्जकार्श्याश्वकर्णकाःसस्यसंवरः॥ ४४॥ नदीसर्जोवीरतरुरिंद्रद्रुःककुभोऽर्जुनः॥ राजादनःफलाध्यक्षःक्षीरिकायामथद्वयोः ॥ ४५॥ इंगुदीतापसतरुर्भूर्जेचर्मिमृदुत्वचौ॥ पिच्छिलापूरणीमोचास्थिरायुःशाल्मलिर्द्वयोः॥ ४६॥

इंगुदी । तापसतरुः । द्वेइंगुद्याः । "हिंगणबेटइतिख्यातायाः ।" द्वयोरित्युक्तत्वात्पुंसितुइंगुदः । भूर्जः । चर्मी । मृदुत्वक् । त्रीणिभूर्जवृक्षस्य । पिच्छिला । पूरणी । मोचा । स्थिरायुः । शाल्मलिः । "शल्मलिः । शाल्मलः।" पंचसांवरीइतिख्यातस्य । द्वयोःस्त्रीपुंसयोः । "स्थिरमायुर्यस्याःस्थिरायुः । षष्टिवर्षसहस्राणिवनेजीवतिशाल्मलिरितिवचनात् ॥ ४६॥

शाल्मल्यावेष्टे निर्यासे पिच्छेत्येकं । "सांवरीचाडीकइतिख्यातस्य । क्वाथः कषायो निर्यूषो निर्यासो वेष्टकस्तथेतिरभसः ।" रोचनः । कूटशाल्मलिः द्वेकाळीसांवरीइतिख्यातस्य । चिरिबिल्वः । "चिरबिल्वः ।" नक्तमालः । "रक्तमालः" करजः । करंजकः । चत्वारिकरंजवृक्षस्य ॥ ४७ ॥ प्रकीर्यः । पूतिकरजः ।"पूतीकरजः । पूतीकरंजः । पूतीकरंजःसुमनास्तथाकलहनाशनइतिरुद्रः ।" पूतिकः । "पूतीकः" कलिमारकः "कलिकारकइत्यपिपाठः ।" चत्वारि कांटेकरंज "घाणेराकरंज" इतिख्यातस्य । षड्ग्रंथः । मर्कटी । अंगारवल्लरी । एतेत्रयःकरंजभेदाः । "अंगारवर्ण

पिच्छातुशाल्मलीवेष्टेरोचनःकूटशाल्मलिः ॥ चिरिबिल्वोनक्तमालःकरजश्चकरंजके ॥ ४७॥ प्रकीर्यःपूतिकरजःपूतिकःकलिमारकः॥ करंजभेदाःषड्ग्रंथोमर्कट्यंगारवल्लरी ॥ ४८ ॥ रोहीरोहितकःप्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः॥ गायत्रीबालतनयःखदिरोदंतधावनः॥ ४९ ॥

पर्णावल्लरी । अंगारवल्लरी "॥ ४८॥ रोही । रोहितकः । प्लीहशत्रुः । दाडिमपुष्पकः । चत्वारि रक्तरोहिडाइतिख्यातस्य । गायत्री । "वन्हिगायत्रिणातथेतिवैद्यकादिन्नंतोपि ।" बालतनयः । खदिरः । दंतधावनः । चत्वारिखदिरस्य । "गायत्रीस्त्रियां । गायत्रीखदिरेस्त्रीस्यादितिरभसः । वालपत्रश्चेतिप्राचांपाठः । यदाह । खदिरोरक्तसारश्चगायत्रीदंतधावनः । कंटकीवालपत्रश्चजिन्हशल्यःक्षतिःक्षयइतित्रिकांडशेषेप्येवमेवपाठः ॥" ४९ ॥

अरिमेदः । विट्खदिरः । द्वेदुर्गंधिखदिरस्य । विट्गंधिः खदिरोविट्खदिरः । सितेशुक्लसरिखदिरेकदरः । सोमवल्कः । इतिद्वयं । व्याघ्रपुच्छः गंधर्वहस्तकः ॥ ५० ॥ एरंडः । उरुवूकः । "उरुवुकः । रूवूकः । रूवुकः ।" रुचकः । चित्रकः । चंचुः । पंचांगुलः । मंडः । वर्धमानः । व्यडंबकः "व्यडंबनोपि" एकादशएरंडस्य । मंडयतीतिमंडः । कश्चिदमंडइतिपदमाह । "आमंडइत्यपि । गंधर्वहस्तकोमंडआमंडोव्याघ्रपुच्छकइतितार

अरिमेदोविट्खदिरेकदरःखदिरेसिते ॥ सोमवल्कोप्यथव्याघ्रपुच्छगंधर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥ एरंडउरुवूकश्चरुचकश्चित्रकश्चसः ॥ चंचुःपंचांगुलोमंडवर्द्धमानव्यडंबकाः ॥ ५१ ॥ अल्पाशमीशमीरःस्याच्छमीसक्तुफलाशिवा ॥ पिंडीतकोमरुबकःश्वसनःकरहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यश्चमदनेशक्रपादपःपारिभद्रकः ॥ भद्रदारुद्रुकिलिमंपीतदारुचदारुच ॥ ५३ ॥

पालः" ॥ ५१ ॥ याऽल्पास्वल्पाकाराशमीसशमीरइत्येकं । शमी । सक्तुफला । "सक्तुफली" शिवा । त्रयंशम्याः । पिंडीतकः । मरुबकः । श्वसनः । करहाटकः ॥ ५२ ॥ शल्यः । मदनः । षड्गोळाइतिख्यातस्य । शक्रपादपः । पारिभद्रकः । भद्रदारु । द्रुकिलिमं । पीतदारु । दारु ॥ ५३ ॥

पूतिकाष्ठं। एतानिसप्त देवदारुणि। पाटलिः। "पाटली"। पाटला। मोघा।"अमोघा। अलिप्रियाविशालायाप्यमोघापाटलिर्द्वयोःइतिवाचस्पतिः।" काचस्थाली।"कालास्थालीफलेरुहेत्यपिपाठस्तत्र काला स्थाली। इतिपदद्वयं ।कालातुकृष्णवृंताख्यामंजिष्ठानीलिकासुचेतिमेदिनी। स्थाली स्यात्पाटलोखयोरितिमेदिनीविश्वप्रकाशौ।" फलेरुहा ॥ ५४ ॥ कृष्णवृंता ।कुबेराक्षी। सप्तपाटलायाः।"पाडळीइतिख्यातायाः।" तत्रपाटलि

पूतिकाष्ठंचसप्तस्युर्देवदारुण्यथद्वयोः ॥ पाटलिःपाटलामोघाकाचस्थालीफलेरुहा ॥ ५४ ॥ कृष्णवृंताकुबेराक्षी श्यामातुमहिलाव्हया ॥ लतागोवंदिनीगुंद्राप्रियंगुःफलिनीफली ॥ ५५ ॥ विष्वक्सेनागंधफलीकारंभाप्रियक श्वसा ॥ मंडूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वंगटुंटुकाः ॥ ५६ ॥

र्द्वयोः। श्यामा। महिलाव्हया। लता। गोवंदिनी। गुंद्रा। प्रियं गुः। फलिनी। फली ॥ ५५ ॥ विष्वक्सेना। गंधफली। कारंभा। प्रियकः। द्वादशप्रियंगुवृक्षे। "वाघांटीइतिख्याते।" महिलायाःस्त्रियाःआव्हयइ वआव्हयोयस्याःसा। महिलायाःसमग्रनामभिरभिधीयतइत्यर्थः। तत्रप्रियकःपुंसि। शेषंस्त्रियां। मंडूकपर्णः। पत्रोर्णः। नटः। कट्वंगः। टुंटुकः॥ ५६॥

स्योनाकः । "श्योनाकः । शोणाकः" शुकनासः । ऋक्षः । दीर्घवृंतः । कुटंनटः । शोणकः । "शोनकः" अरलुः । "अरदुः" द्वादशदंडिका । "दिंडा" इतिख्यातस्य । क्वचिदयंटेंटूइतिख्यातः । तिष्यफला । आमलकी ॥ ५७ ॥ अमृता । वयस्था । चत्वारिआमलक्याः । त्रिष्विल्युक्तेः आमलकः आमलकं । विभीतकः । अक्षः । तुषः । कर्षफलः । भूतावासः । कलिद्रुमः । षट्कंधाटिंगइतिख्यातस्य । क्वचिदयंबेहडाइतिख्यातः । त्रिलिंगत्वाद्वि

स्योनाकश्शुकनासर्क्षदीर्घवृंतकुटंनटाः ॥ शोणकश्चारलौतिष्यफलात्वामलकीत्रिषु ॥ ५७ ॥ अमृताचवयस्थाच त्रिलिंगस्तुविभीतकः ॥ नाक्षस्तुषःकर्षफलोभूतावासःकलिद्रुमः ॥ ५८ ॥ अभयात्वव्यथापथ्याकायस्थापूतनामृता ॥ हरीतकीहैमवतीचेतकीश्रेयसीशिवा ॥ ५९ ॥ पीतद्रुःसरलःपूतिकाष्ठंचाथद्रुमोत्पलः ॥ कर्णिकारःपरिव्याधोलकुचोलिकुचोडहुः ॥ ६० ॥

भीतकीविभीतकमितिच ॥ ५८ ॥ अभया । अव्यथा । पथ्या । कायस्था । "अत्रवयस्थेत्यपिपाठः ।" पूतना । अमृता । हरीतकी । हैमवती । चेतकी । श्रेयसी । शिवा । एकादशहिरडाइतिख्यातायां हरीतक्यां ॥ ५९ ॥ पीतद्रुः । सरलः । पूतिकाष्ठं । त्रयंसरलस्य "देवदारइतिख्यातस्य ।" द्रुमोत्पलः । कर्णिकारः । परिव्याधः । त्रयंकर्णिकारस्य । "पांगाराइतिचख्यातस्य ।" लकुचः । लिकुचः । डहुः । "डहूः" त्रयंओंटइतिख्यातस्य । "क्षुद्रपनसस्येत्यपिमतं" ॥ ६० ॥ १९

पनसः । “ फलसः । ” कंटकिफलः । “ कंटकफलः ” द्वेपनसइतिप्रसिद्धस्य । निचुलः । हिज्जलः । “ इज्जलः । निचुलेज्जलहिज्जलाइतिरभसः ।” अंबुजः । त्रीणिइजरइतिख्यातस्य जलवेतसभेदस्य । “ स्थलवेतसस्येत्यपिकचित् । निचुलःस्थलवेतसइतिशब्दार्णवात् ।“समुद्रफलस्येत्यपिमतं ।” काकोदुंबरिका । फल्गुः । मलयूः । “ मलपूः मलात्पापात्पुनाति । मलापूरित्यपि । मलधारणेबाहुलकादापूः” जघनेफला । चत्वारि काळाउंबर “ वो

पनसःकंटकिफलोनिचुलोहिज्जलोऽबुजः ॥ काकोदुंबरिकाफल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥
अरिष्टःसर्वतोभद्रहिंगुनिर्यासमालकाः ॥ पिचुमंदश्चनिंबेऽथपिच्छिलाऽगुरुशिंशपा ॥ ६२ ॥

खाडा, खर्वत ” इतिख्यातस्य । जघनेबुध्नेफलान्यस्याजघनेफला । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्फल्गुरपिस्त्री । मलयूरितितालव्यांतं ॥ ६१ ॥ अरिष्टः । सर्वतोभद्रः । हिंगुनिर्यासः । मालकः । पिचुमंदः । “ पिचुमर्दः ” निंबः । षङ्कंनिंबस्य । हिंगुगंधिनिर्यासोयं । “ हिंगुनिर्यासइत्येषनिंबेहिंगुरसेपिचेति मेदिनी । ” पिच्छिला । अगुरुशिंशपा ॥ ६२ ॥

 कपिला । भस्मगर्भा । चत्वारिसिंसवाइतिख्यातस्य । अगुरुइतिपृथग्पदंवा । "तत्पुन्नपुंसकं । अगुरुक्लीबेशिंशपायामितिरुद्रः । अगुरुःस्याच्छिंशपा यामितिविश्वप्रकाशः । शिंशपांतंत्रयंशिसवाइतिख्यातस्य । याकपिलाकृष्णवर्णपुष्पासाभस्मगर्भेत्येकमित्यन्ये । काळाशिसवाइतिप्रसिद्धस्य ।" शिरीषः । कपीतनः । भंडिलः । "भंडिरः । भंडीलः । भंडीलोभंडिरोनेतिवाचस्पतिः ।" त्रयंशिरसइतिख्यातस्य । चांपेयः । चंपकः । हेमपुष्पकः ।

कपिलाभस्मगर्भासाशिरीषस्तुकपीतनः॥ भंडिलोप्यथचांपेयश्चंपकोहेमपुष्पकः॥ ६३॥
एतस्यकलिकागंधफलीस्यादथकेसरे॥ बकुलोवंजुलोशोकेसमौकरकदाडिमौ॥ ६४॥

त्रयंकुडचांपा । "सोनचांपा" इतिख्यातस्य ॥ ६३ ॥ एतस्यचंपकस्यकलिकागंधफलीत्येकं । तथाचप्रयोगः । नषट्पदोगंधफलीमजिघ्रदिति । केसरः । "तालव्यमध्योपि ।" बकुलः । द्वे ओंवळ । "बकूळ" इतिख्यातस्य । वंजुलः । अशोकः । द्वेअशोकस्य । करकः । दाडिमः । "दाडिंयः । दालिमः । डालिमः । दाडिंबसारपिंडीरस्वाद्वम्लशुकवल्लभाइतिरभसः । त्रिकांडशेषोप्येवं ।" द्वे दाडिमस्य । दाळिंबइतिख्यातस्य ॥ ६४ ॥

चांपेयः । केसरः । नागकेसरः । " स्वर्णभसर्पाख्योनागकेसरःषट्पदप्रियइतिरभसः । " कांचनाव्हयः । चत्वारिनागचांपाइतिख्यातस्य । कांचनाव्हयः स्वर्णपर्यायनामकइत्यर्थः । जया । जयंती । तर्कारी । नादेयी । वैजयंतिका । पंच टांह्राकळ । " थोरऐरण " इतिख्यातायाः । ॥६५॥ श्रीपर्णं । अग्निमंथः । कणिका । गणिकारिका । जयः । पंच नरवेलइतिख्यातस्य । दशाप्येकस्यपर्यायाइत्येके । कुटजः । शक्रः । वत्सकः । गिरिमल्लिका । चत्वारि कुडाइतिप्रसिद्धस्य ॥६६॥ एतस्यैवकुटजस्यफले कलिंगं । इंद्रयवं । भद्रयवमितित्रीणि । "कलिंगः । इंद्रयवः । कलिंगेंद्रयवःपुमानित्यमरमाला । कलिंगा । तत्रैवस्त्रीकांडेपाठात् ।" कृष्णपाकफलः । अविघ्नः । "आविघ्नः" सुषेणः । करमर्दकः । चत्वारि करमर्दकस्य । करवंदइतिख्यातस्य । कृष्णपाकफलमस्यकृष्णपाकफलः ॥६७॥ कालस्कंधः । तमालः । तापिच्छः । "तापिंजः" । त्रयंतमालस्य । सिंदुकः । "सिंधुकः । " सिंधुवारः । इंद्रसुरसः । "इंद्रसुरिसः" । निर्गुंडी । "निर्गुंठी" इंद्राणिका । पंच सिंदुवारस्य । सिंधुआरी, निगडी, निर्गुंडीइतिख्यातस्य ॥६८॥

चांपेयःकेसरोनागकेसरःकांचनाव्हयः ॥ जयाजयंतीतर्कारीनादेयीवैजयंतिका ॥ ६५ ॥ श्रीपर्णमग्निमंथःस्यात्कणिकागणिकारिका ॥ जयोऽथकुटजःशक्रोवत्सकोगिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥ एतस्यैवकलिंगेंद्रयवभद्रयवंफले ॥ कृष्णपाकफलाविघ्नसुषेणाःकरमर्दके ॥ ६७ ॥ कालस्कंधस्तमालःस्यात्तापिच्छोप्यथसिंदुके ॥ सिंदुवारेंद्रसुरसौ निर्गुंडींद्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

२१

वेणी। गरा। गरी। "खरेत्यपि। अगरीत्यपि। देवताडेखरातीक्ष्णेत्रिपुस्याद्दर्दभेपुमानितिरभसः। खरागरीतिसमस्तमपि। मूषिकाविषघ्नत्वाद्गरमागिरतिग रागरीत्येकंपदमपि। तदुक्तं। जीमूतकोदेवताडोदृत्रकेशोगरागरीति।" देवताडः। जीमूतः । पंच देवतालस्य। देवताली । "देवडंगरी" इतिख्यातस्य। श्रीहस्तिनी। भूरुंडी। । द्वे हस्तिकर्णाभपत्रस्य । शाकभेदस्य सिरिहस्तिनी "थोरकुरडू" इतिख्यातस्य । तृणशून्यं । "तृणशूनेगुल्मेसाधु। तत्रसाधुरितियत् । मल्लिकोहंसभेदेस्यात्तृणशून्येपिमल्लिकेतिरुद्रः ।" मल्लिका ॥ ६९ ॥ भूपदी। शीतभीरुः। "शतभीरुः। मल्लिकाशतभीरु श्चगवाक्षीभद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदायंतीभूपदीतृणशून्यकमितिवाचस्पतिः।" चत्वारिमल्लिकायाः। "मोगरीइतिख्याताया:।" सैवमल्लिकाव

वेणीगरागरीदेवताडोजीमूतइत्यपि ॥ श्रीहस्तिनीतुभूरुंडीतृणशून्यंतुमल्लिका ॥ ६९ ॥ भूपदीशीतभीरुश्चसैवा स्फोटावनोद्भवा॥ शेफालिकातुसुवहानिर्गुंडीनीलिकाचसा॥ ७०॥ सितासौश्वेतसुरसाभूतवेश्यथमागधी॥ ग णिकायूथिकांऽबष्ठासापीताहेमपुष्पिका॥७१॥

नोद्भवाआस्फोटेत्युच्यते। एकं। रानमोगरीइतिख्यातस्य। आस्फोतेत्यपि। "आस्फोतागिरिकर्ण्यांचवनमल्ल्यांचयोषितीतिमेदिनी।" शेफालिका। "शीफालिका।" सुवहा। निर्गुंडी। नीलिका। चत्वारि कृष्णपुष्पायाःनिर्गुं ड्याः। "राननिर्गुंडीइतिख्याताया:। इयंश्वेतपुष्पा"॥७०॥ असौनिर्गुंडीसिता श्वेतसुरसा। भूतवेशीइतिचोच्यते। "इयंकातरीनिर्गुंडीइतिख्याताया:।" मागधी। गणिका। यूथिका। अंबष्ठा। चत्वारियूथिकायाः। जुईइतिख्याताया:। सायूथिकापीतापीतपुष्पाचेत् हेमपुष्पिकास्यात्। एकं ॥ ७१ ॥ २१

अतिमुक्तः । पुंड्रकः । वासंती । माधवी । लता । पंच कुंदभेदस्य कुसरीइति " कस्तूरमोगरा, मधुमाधवीइतिच । " ख्यातस्य । अतिमुक्तादिद्वयंम ल्लिकाभेदस्येत्येके । " माधवीलतेत्येकंपदमपि "। सुमनाः । मालती । जातिः । " जाती । जातीफलेचमालत्यामितिमेदिनी " । त्रीणि जातेः जाई " चमेली, मोठीश्वेतजाई, पीतवर्णजाई " इतिख्यातायाः । तत्रसुमनाःसांतः । " टाबंतोपि । सुमनायाश्चपत्रेणेतिसुश्रुतेर्दर्शनात् ।" सप्तला । नवमालि का । "नवमल्लिका " द्वेनेवाळी " थोरमोगरा, बटमोगरा, वेलमोगरा." इतिख्यातायाः ॥७२॥ माघ्यं । कुंदं । "कुंदः । कुंदोमाघ्येस्त्रीमुकुंदभ्रमिनि

अतिमुक्तःपुंड्रकःस्याद्वासंतीमाधवीलता॥ सुमनामालतीजातिःसप्तलानवमालिका॥ ७२ ॥
माघ्यंकुंदंरक्तकस्तुबंधूकोबंधुजीवकः॥ सहाकुमारीतरणिरम्लानस्तुमहासहा ॥ ७३ ॥

ध्यंतरेषुचेतिमेदिनी । " द्वेकुंदस्य । रक्तकः । बंधूकः । "बंधुकः ।" बंधुजीवकः । त्रीणिबंधुकस्य । " दुपारीइतिख्यातस्य । " सहा । कुमारी । त रणिः । त्रीणि कुमारीइति "कांटेशेंवती, लघुरानशेंवती, शेंवतीगुलाब " इतिख्यातायाः कुमार्याः । अम्लानः । महासहा । द्वेआबोलीइतिख्याता याः । "तत्राम्लानइत्येकं कुरंटकमात्रस्य । कांटेशेंवती, थोररानशेंवती, इत्याख्यातायाइतिकेचित् " ॥ ७३ ॥

तत्राम्लानेशोणेरक्ते कुरवकइत्येकं । "कुरुवकइत्यपि ।" तत्राम्लानेपीतवर्णेकुरंटकइत्येकं । "कुरंटकइत्यपि" नीलीनीलवर्णायाझिंटी तत्रबाणा। दासी । अंतर्गलः । "आर्तगलः" इतित्रयं । द्वयोरित्युक्तेर्बाणइत्यपि । "नीलाझिंटीनीलझिंटीचेत्यपिपाठः।"॥ ७४॥ सैरेयकः।"सैरीयकःसैरीयकःसह चरःसैरेयश्चसहाचरः । पीतोरक्तोथनीलश्चकुसुमैस्तंविभावयेत् ॥ पीतःकुरंटकोज्ञेयोरक्तःकुरबकःस्मृतः ॥ नीलआर्तगलोदासीबाणऔदनपाक्यपी त्युक्तं" झिंटी । द्वयं झिंटीमात्रस्य । कोरांटीइतिख्यातस्य । तस्मिन्सैरेयकेऽरुणेरक्तवर्णेकुरबकइत्येकं ॥ यापीतपुष्पाझिंटीसाकुरंटक इत्युच्यते । त

तत्रशोणेकुरवकस्तत्रपीतेकुरंटकः ॥ नीलीझिंटीद्वयोर्बाणादासीचार्तगलश्चसा ॥ ७४ ॥ सैरेयकस्तुझिंटीस्यात्त स्मिन्कुरबकोऽरुणे॥ पीताकुरंटकोझिंटीतस्मिन्सहचरीद्वयोः॥ ७५॥ ओंड्रपुष्पंजपापुष्पंवज्रपुष्पंतिलस्ययत्॥ प्र तिहासशतप्रासचंडातहयमारकाः॥ ७६॥

स्मिन्कुरंटकेसहचरीत्यपि । द्वयोरित्युक्तेसहचरइत्यपि ॥७५ ॥ ओंड्रपुष्पं । जपापुष्पं । द्वेजास्वंदइतिख्याते । जवेत्यपि । जवायांतुजपास्त्रियामितिधर्मदासः । ओंड्रपुष्पेपिवक्षेपिजवाशब्दःप्रकीर्तितइतित्रिकांडशेषात् । ओं ड्रपुष्पस्यवृक्षस्यापिचजवेत्यभिधानं । यत्तिलस्यपुष्पंतद्वज्रपुष्पसंज्ञकं । एकं । प्रतिहासः । "प्रतीहासः"शतप्रासः। चंडातः। हयमारकः ॥ ७६ ॥

करवीरः । पंचकं करवीरस्य । कण्हेरइतिख्यातस्य । करीरः । क्रकरः । ग्रंथिलः । त्रीणि करीरस्य । कारवी "नेवती" इतिचख्यातस्य । उन्मत्तः । कितवः । धूर्तः । धत्तूरः । "धुस्तूरः धुस्तुरः । धूस्तूरः धुतूरः । धुस्तूरस्तुपुंडरीशोधुस्तुरःकनकाव्हयइतिशब्दार्णवः । उन्मत्तउन्मादवतिधुत्तूरमुचुकुंदयोरितिविश्वप्रकाशः । मदनःस्मरवसंतद्रुमिद्धूस्तूरसिक्थकइतिमेदिनी ।" कनकाव्हयः ॥७७॥ मातुलः । मदनः । सप्तकंधत्तूरस्य । धोतराइतिख्यातस्य ।

करवीरेकरीरेतुक्रकरग्रंथिलावुभौ ॥ उन्मत्तःकितवोधूर्तोधत्तूरःकनकाव्हयः ॥ ७७ ॥ मातुलोमदनश्चास्यफले मातुलपुत्रकः ॥ फलपूरोबीजपूरोरुचकोमातुलुंगके ॥ ७८ ॥ समीरणोमरुबकःप्रस्थपुष्पःफणिज्जकः ॥ जंबीरो प्यथपर्णासेकठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

कनकाव्हयः । स्वर्णपर्यायनामकः । अस्यधत्तूरस्यफलेमातुलपुत्रकइत्येकं । फलपूरः । बीजपूरः । रुचकः । मातुलुंगकः । चत्वारिमातुलिंगस्य महाळुंगइतिख्यातस्य ॥ ७८ ॥ समीरणः । मरुबकः । प्रस्थपुष्पः । फणिज्जकः । जंबीरः । "जंभीरः" पंचदेशांतरेजंबीरइतिख्यातस्य । स्वल्पपर्णस्यपर्णासभेदस्य । "श्वेतमरवाइतिचख्यातस्य ।" पर्णासः । कठिंजरः । कुठेरकः । त्रीणि पर्णासस्य । "आजवलेति, बाबरीइतिचख्यातस्य ।" ॥ ७९ ॥

अत्रपर्णासेसितेकांडपुष्पाभ्यांश्वेतेअर्जकइत्येकं । पाठी । चित्रकः । वन्हिसंज्ञकः । त्रयंचित्रकस्य । चिताइतिख्यातस्य । तत्रपाठीइन्नंतः । वन्हि संज्ञकोवन्हिपर्यायनामकः । अर्काव्हः । वसुकः । "वसूकः ।" आस्फोटः । "आस्फोतः । आस्फोतस्तुपुमानर्कपर्णेस्यात्कोविदारकइतिमेदिनी ।" गणरूपः । विकीरणः । "विकिरणः ।" ॥८० ॥ मंदारः । अर्कपर्णः । सप्तकं अर्कस्य रुईइतिख्यातस्य । अर्काव्हयःसूर्यपर्यायनामकः । अत्रार्के

२३

सितेऽर्जकोत्रपाठीतुचित्रकोवन्हिसंज्ञकः ॥ अर्काव्हवसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥ मंदारश्चार्कपर्णो
ऽत्रशुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ॥ शिवमल्लीपाशुपतएकाष्ठीलोबुकोवसुः ॥८१॥ वंदावृक्षादनीवृक्षरुहाजीवंतिकेत्यपि ॥
वत्सादनीछिन्नरुहागुडूचीतंत्रिकाऽमृता ॥ ८२ ॥

शुक्लेऽलर्कः । प्रतापसः । इतिद्वे । शिवमल्ली । पाशुपतः । एकाष्ठीलः । बुकः । "बकः । बकस्तुबकपुष्पेस्यात्कह्वेश्रीदेचरक्षसीतिविश्वप्रकाशः ।" वसुः । पंच बुकस्य । "रुइमंदारइतिख्यातस्य । थोरबकुळीइतिख्यातस्येत्यपिमतं ।" ॥८१॥ वंदा । वृक्षादनी । वृक्षरुहा । जीवंतिका । चत्वारि वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य वेदर्ले "वेटागुळी, बांधें" इतिख्यातस्य । वत्सादनी । छिन्नरुहा । गुडूची । "गुडुची" तंत्रिका । अमृता ॥८२॥ २३

जीवंतिका । सोमवल्ली । विशल्या । मधुपर्णी । नव गुडूच्याः । "गुळवेल" इतिख्यातायाः । मूर्वा । "मूर्वी" देवी । मधुरसा । मोरटा । तेजनी । स्रवा । "स्रुवा"। ॥८३॥ मधूलिका । मधुश्रेणी । गोकर्णी । पीलुपर्णी । दश मूर्वायाः । मूरइतिख्यातायाः । इयंधनुर्गुणोपयोगिनी । इयंमोरवेलइतिप्रसिद्धस्येत्येके । पाठा । अंबष्ठा । विद्धकर्णी । "अविध्यकर्ण्यपि ।" स्थापनी । श्रेयसी । रसा ॥८४॥ एकाष्ठीला । पापचेली । प्राचीना । वनतिक्तिका । दश पाठायाः । पाडबळी । "पाहाडमूळ" इतिख्यातायाः । कटुः । कटंभरा । "कटंबरा" अशोकरोहिणी । "व्यस्तमपीदंनाम । अशोकाकटुरोहिण्या

जीवंतिकासोमवल्लीविशल्यामधुपर्ण्यपि ॥ मूर्वादेवीमधुरसामोरटातेजनीस्रवा ॥ ८३ ॥ मधूलिकामधुश्रेणीगोकर्णीपीलुपर्ण्यपि ॥ पाठांबष्ठाविद्धकर्णीस्थापनीश्रेयसीरसा ॥८४॥ एकाष्ठीलापापचेलीप्राचीनावनतिक्तिका ॥ कटुःकटंभराशोकरोहिणीकटुरोहिणी ॥८५॥ मत्स्यपित्ताकृष्णभेदीचक्रांगीशकुलादनी ॥ आत्मगुप्ताऽजहाऽव्यंडा कंडूरांप्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

मशोकोधंजुलद्रुमइतिरभसः । रोहिणीकटुरोहिण्यामितिरुद्रः ।" कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥ मत्स्यपित्ता । कृष्णभेदी । "कृष्णभेदा । कृष्णभेदाचंडरुहेतिनिघंटुः । चक्रांगी । शकुलादनी । अष्टौ केदारकुटकीइतिख्यातायाः । आत्मगुप्ता । अजहा । "जहा" अव्यंडा । कंडूरा । "कडुरा । कपिकच्छूश्वकंडूरेतींदुः ।" प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

ऋष्यप्रोक्ता । शूकशिंबिः । "शश्वच्छशांकशिशिराणिचशूकशिंबिरित्यूष्मविवेकाद्वितालव्या । शूकशिंबापि । मर्कटीशूकशिंबाचेतिवाचस्पतिः।" कपिकच्छुः । "कपिकच्छूः ।" मर्कटी । नव कुवली । "कुहिरी" इतिख्यातायां । मर्कटतुल्यलोमयुक्तत्वान्मर्कटी । यत्स्पर्शेनकंडूरुत्पद्यतेऽतःकंडूरा । चित्रा । उपचित्रा । न्यग्रोधी । द्रवंती । शंबरी । वृषा ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्श्रेणी । सुतश्रेणी । रंडा । "चंडा । प्रत्यक्श्रेणीवृषाचंडापुत्रश्रेण्याखुप

ऋष्यप्रोक्ताशूकशिंबिःकपिकच्छुश्चमर्कटी ॥चित्रोपचित्रान्यग्रोधीद्रवंतीशंबरीवृषा॥८७॥ प्रत्यक्श्रेणीसुतश्रेणीरंडामूषिकपर्ण्यपि ॥ अपामार्गःशैखरिकोऽधामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्पर्णीकेशपर्णीकिणिहीखरमंजरी॥ हंजिकाब्राह्मणीपद्माभार्गीब्राह्मणयष्टिका॥ ८९ ॥

र्णिकेतिनिघंटुः ।" मूषिकपर्णी । दशमूषिकपर्ण्याः । उंदीरकानीइतिख्यातायाः । अपामार्गः । शैखरिकः । धामार्गवः । "अधामार्गवः । अधामार्गवोऽपामार्गःकोशातकीचेतिद्व्यर्थे ।" मयूरकः॥ ८८ ॥ प्रत्यक्पर्णी । केशपर्णी । "कीशपर्णी । कपिलोमतुल्यानिलोमशानिपर्णान्यस्याः ।" किणिही । खरमंजरी । अष्टकं अपामार्गस्य । आघाडाइतिख्यातस्य ॥ हंजिका । "फंजिका ।" ब्राह्मणी । पद्मा । भार्गी । ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥ २४

अंगारवल्ली। बालेयशाकः। बर्बरः। वर्द्धकः। नवकं भार्ग्याः। "भारंगइतिख्यातायाः।" मंजिष्ठा। विकसा। "विकषा" जिंगी। समंगा। कालमेषिका। "कालमेशिका" ॥ ९० ॥ मंडूकपर्णी। मंडीरी। "भंडिरी। रक्ताभंडिरिकाचेतींदुः।" भंडी। योजनवल्ली। नवकं मंजिष्ठायाः। "योजनपर्ण्यपीतिपाठः।" यासः। यवासः। दुस्पर्शः। धन्वयासः। "धनुर्यासः।" कुनाशकः ॥ ९१ ॥ रोदनी। "चोदनी" कच्छुरा। अनंता। स

अंगारवल्लीबालेयशाकबर्बरवर्द्धकाः॥ मंजिष्ठाविकसाजिंगीसमंगाकालमेषिका॥ ९० ॥ मंडूकपर्णीमंडीरीभंडीयोजनवल्ल्यपि॥ यासोयवासोदुःस्पर्शोधन्वयासःकुनाशकः॥ ९१॥ रोदनीकच्छुराऽनंतासमुद्रांतादुरालभा॥ पृश्निपर्णीपृथक्पर्णीचित्रपर्ण्यंघ्रिवल्लिका॥ ९२ ॥ क्रोष्टुविन्नासिंहपुच्छीकलशीधावनीगुहा॥ निदिग्धिकास्पृशीव्याघ्रीबृहतीकंटकारिका॥ ९३॥

मुद्रांता। दुरालभा। दशकं धन्वयासस्य धमासाइतिख्यातस्य। पृश्निपर्णी। पृथक्पर्णी। चित्रपर्णी। अंघ्रिवल्लिका। "अंघ्रिपर्णिकेतिपाठः।" ॥ ९२ ॥ क्रोष्टुविन्ना। सिंहपुच्छी। कलशी। "कलशिः" धावनी। "धावनिः" गुहा। नवकं सिंहपुच्छयाः। डवला "पिठवण" इतिख्यातायाः। निदिग्धिका। स्पृशी। व्याघ्री। बृहती। कंटकारिका ॥ ९३ ॥

प्रचोदनी । कुली । क्षुद्रा । दुःस्पर्शा । राष्ट्रिका । दशकं कंटकारिकायाः रिंगणीइतिख्यातायाः । नीली । काला । क्लीतकिका । यामीणा । मधुपर्णिका ॥ ९४॥ रंजनी । श्रीफली । तुत्था । द्रोणी । “ तूणी । तूणीनील्यांनिषंगेनेतिमेदिनी । तूणीतुनील्यांतूणानिषंगकइतिविश्वप्रकाशः । ” दोला “मेला । तुत्थाश्रीफलिकामेलासारवाहीचरंजनीतिनिघंटुः ” नीलिनी । एकादश नील्याः । इयंवस्त्रादिरंजनकारिणीकृष्णवर्णा । अवल्गुजः । सोमरा

प्रचोदनीकुलीक्षुद्रादुःस्पर्शाराष्ट्रिकेत्यपि ॥ नीलीकालाक्लीतकिकाग्रामीणामधुपर्णिका ॥ ९४॥ रंजनीश्रीफलीतुत्थाद्रोणीदोलाचनीलिनी ॥ अवल्गुजःसोमराजीसुवल्लिःसोमवल्लिका ॥ ९५ ॥ कालमेषीकृष्णफलाबाकुची पूतिफल्यपि ॥ कृष्णोपकुल्यावैदेहीमागधीचपलाकणा ॥ ९६ ॥ उंषणापिप्पलीशौंडीकोलाथकरिपिप्पली ॥ कपिवल्लीकोलवल्लीश्रेयसीवशिरःपुमान् ॥ ९७॥

जी । सुवल्लिः । सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥ कालमेषी । “ कालमेशी । ” कृष्णफला । बाकुची । “ वागुजी ” पूतिफली । अष्टकं बाकुंची, बावंचीइतिख्यातायाः । “ सोमराजिशब्दःङीपंतइन्नंतश्च । ” कृष्णा । उपकुल्या । वैदेही । मागधी । चपला । कणा ॥ ९६ ॥ उषणा । “ ऊषणा ” पिप्पली । “पिप्पलिः । ” शौंडी । कोला । दशकं पिप्पल्याः । करिपिप्पली । कपिवल्ली । कोलवल्ली । श्रेयसी । वशिरः । “ दंतमध्योपि ” पंच गजपिप्पल्याः ॥ ९७ ॥

चव्यं ।"चव्या । चव्याकोलाचचविकेतिहेमचंद्रः ।" चविका ।"चविकइतिपुल्लिंगोपि ।" द्वेचव्यस्यचवकइतिख्यातस्य ।"केचित्‌चव्यादिद्वयंपूर्वान्वयी त्याहुः । अत्रपक्षेतुस्थानेचःपाठ्यः ।" काकचिंची । "काकचिंचिः । काकचिंचा । गुंजातुकाकचिंचायांपटहेचकलध्वनाविितिमेदिनी ।" गुंजा । कृष्णला । त्रीणि गुंजायाः । पलंकषा । इक्षुगंधा । श्वदंष्ट्रा । स्वादुकंटकः ॥९८॥ गोकंटकः । गोक्षुरकः । वनशृंगाटः । सप्तकं गोक्षुरस्य सरांटाइ

चव्यंतुचविकाकाकचिंचीगुंजेतुकृष्णला ॥ पलंकषात्विक्षुगंधाश्वदंष्ट्रास्वादुकंटकः॥९८॥ गोकंटकोगोक्षुरकोवन शृंगाटइत्यपि ॥ विश्वाविषाप्रतिविषाऽतिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥ शृंगीमहौषधंचाथक्षीरावीदुग्धिकासमे ॥ श तमूलीबहुसुताऽभीरुरिंदीवरीवरी ॥ १०० ॥ ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्रीनारायण्यःशतावरी ॥ अहेरुरथपीतद्रुकाली यकहरिद्रवः॥ १०१ ॥

तिख्यातस्य । विश्वा । विषा । प्रतिविषा । अतिविषा । उपविषा । अरुणा ॥ ९९ ॥ शृंगी । महौषधं । अष्टकं अतिविषायाः । "अतिविखइतिख्यातायाः ।" क्षीरावी । दुग्धिका । द्वे दुग्धीइतिख्यातायाः । शतमूली । बहुसुता । अभीरुः । इंदीवरी । वरी ॥ १०० ॥ ऋष्यप्रोक्ता । अभीरुपत्री । नारायणी । शतावरी । अहेरुः । दशकमपिस्त्रीलिंगं । सहस्रमूल्याः । "शतावरीतिख्यातायाः ।" पीतद्रुः । कालीयकः । "कालेयकः" । हरिद्रुः ॥ १०१॥

दार्वी । पचंपचा । "पचंबचेत्यपि" दारुहरिद्रा । पर्जनी । सप्तकं दारुहळदइतिख्यातस्य । वचा । उग्रगंधा । षड्ग्रंथा । गोलोमी । शतपर्विका । पंचकं वचायाः वेखंडइतिख्याताायाः ॥ १०२ ॥ याशुक्लावचासाहैमवतीत्येकं । वैद्यमाता । सिंही । वाशिका । "दंत्यमध्यापि" वृषः । अटरूषः । "अटरुष" । सिंहास्यः । वासकः । वाजिदंतकः । अष्टकं अटरूषस्य अडुळसाइतिख्यातस्य ॥ १०३ ॥ आस्फोटा । "आस्फोता" । आस्फो

दार्वीपचंपचादारुहरिद्रापर्जनीत्यपि ॥ वचोग्रगंधाषड्ग्रंथागोलोमीशतपर्विका ॥ १०२ ॥ शुक्लाहैमवतीवैद्यमातृ सिंह्यौतुवाशिका ॥वृषोऽटरूषःसिंहास्योवासकोवाजिदंतकः ॥ १०३ ॥ आस्फोटागिरिकर्णीस्याद्विष्णुक्रांताऽपराजिता ॥ इक्षुगंधातुकांडेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥

तागिरिकर्ण्यांचवनमल्यांचयोषितीतिमेदिनी" । गिरिकर्णी । विष्णुक्रांता । अपराजिता । चत्वारि विष्णुक्रांतायाः । इक्षुगंधा । कांडेक्षुः । कोकिलाक्षः । इक्षुरः । क्षुरः । पंच कोकिलाक्षस्य । कोळसुंदा । "तालिमखान्याचेंबीं । कोलिस्ता ।" इतिख्यातस्य ॥ १०४ ॥

शालेयः । शीतशिवः । छत्रा । मधुरिका । मिसिः ।" मिसी । मिशिः । मिशी । मिशीमिशिरितितालव्यांतआहसोमनंदी ।" मिश्रेया । षट्कं मधुरिकायाः । "बडिशेप" इतिख्यातायाः । सीहुंडः । "वज्रद्रुमःसिहुंडोथेतिरभसात्ह्रस्वादिरपि ।" शीहुंडइतितालव्यादिरपि । "वज्रः । स्नुक् । स्नुही । "स्नुहिः । स्नुहा । स्नुहीस्नुहास्नुगित्यमरदत्तः ।" गुडा । "गुडी । गुडोगोलेक्षुविकृतीस्नुहीगुडिकयोर्गुडेतिरुद्रः" ॥१०५॥ समंतदुग्धा । षट् वज्रद्रुमस्य "शेरनिवडुंग" इतिख्यातस्य । तत्रस्नुक्हकारांतःस्त्री । "वज्रद्रुःस्नुक्स्नुहीगुडेतिपाठः ।" वेल्लं । अमोघा । "मोघापि । कृमिघ्नंतंडुलंमोघेतिवाचस्प

शालेयःस्याच्छीतशिवश्छत्रामधुरिकामिसिः ॥ मिश्रेयाप्यथसीहुंडोवज्रःस्नुक्स्त्रीस्नुहीगुडा ॥ १०५ ॥ समंतदुग्धाऽथोवेल्लममोघाचित्रतंडुला ॥ तंडुलश्चकृमिघ्नश्चविडंगंपुन्नपुंसकं ॥ १०६ ॥ बलावाव्यालकाघंटारवातुशणपुष्पिका ॥ मृद्वीकागोस्तनीद्राक्षास्वाद्वीमधुरसेतिच ॥ १०७ ॥

तिः ।" चित्रतंडुला । तंडुलः । "तंतुलः । तंतुंकृमिसूत्रंलाति ।" कृमिघ्नः । विडंगं । षट्कं विडंगस्य वावडिंगइतिख्यातस्य ॥१०६॥बला । वाट्यालका । द्वे तुपकडी । "चिकणा"इतिख्यातस्य । घंटारवा । शणपुष्पिका । द्वेशणपुष्पिकायाः "लघुतागइति घागरीइतिचेत्येके ।" मृद्वीका । गोस्तनी । "गोस्तना ।" द्राक्षा । स्वाद्वी । मधुरसा । पंच द्राक्षायाः॥१०७॥

सर्वानुभूतिः । सरला । "सरणा" त्रिपुटा । "त्रिपुटी । सर्वानुभूतिःसरणात्रिपुटारोचनीसरा । त्रिपुटीमहतीश्यामेतिवाचस्पतिः ।" त्रिवृता । त्रिवृत् । त्रिभंडी । रोचनी । "रेचनीत्रिवृतादंत्योरितिमेदिनी ।" सप्तत्रिवृतायाः । "तेडु, श्वेतनिशोत्तरइतिचख्यातायाः ।" श्यामा । पालिंदी । "पालिंधी" सुषेणिका ॥ १०८ ॥ काला । मसूरविदला । अर्धचंद्रा । कालमेषिका । सप्तकृष्णवर्णायास्त्रिवृतायाः । "काळातेंडू, निशोत्तर, निगडी, तिधारेंइतिख्यातायाः ।" मधुकं । क्लीतकं । यष्टिमधुकं । "यष्टीमधुकं ।" मधुयष्टिका । चत्वारि यष्टिमधुकस्य । गोडेंकोष्ट "ज्येष्ठमध" इतिख्यातस्य॥१०९॥

सर्वानुभूतिःसरलास्त्रिपुटास्त्रिवृतात्रिवृत् ॥ त्रिभंडीरोचनीश्यामापालिंद्यौतुसुषेणिका॥ १०८॥ कालामसूरविदलाऽर्धचंद्राकालमेषिका ॥ मधुकंक्लीतकंयष्टिमधुकंमधुयष्टिका॥ १०९॥ विदारीक्षीरशुक्लेक्षुगंधाक्रोष्ट्रीतुयासिता॥ अन्याक्षीरविदारीस्यान्महाश्वेतर्क्षगंधिका॥ ११०॥

विदारी । क्षीरशुक्ला । इक्षुगंधा । क्रोष्ट्री । चत्वारिशुक्लभूमिकोहोळेंइतिख्यातस्य । यासिताशुक्लाविदारीत्यन्वयः । क्षीरविदारी । महाश्वेता । ऋक्षगंधिका । त्रीणिकृष्णभूमिकुष्मांडस्य । अन्येति सिताया अन्या कृष्णेत्यर्थः । "क्रोष्ट्रीशृगालिकाकृष्णविदारीलांगलीषुचेतिमेदिन्यांकृष्णविदारीत्युक्तत्वात् यासितेत्यत्रासितेतिपदच्छेदे मेदिन्यविरोधेनपूर्वनामचतुष्कंकृष्णभूकूष्मांडस्य । क्षीरेतित्रयंशुक्लभूकूष्मांडस्येतिवा। असितायाअन्याशुक्लेत्यर्थः ।" ॥ ११० ॥ २७

लांगली । शारदी । तोयपिप्पली । शकुलादनी । चत्वारिशाकभेदस्यमोगुड "जळपिंपळी" इतिख्यातस्य । खराश्वा । कारवी । दीप्यः । मयूरः । लोचमस्तकः । "लोचमर्कटः" । पंच मयूरशिखायाः । मोरशेंडाइतिख्यातायाः । "अजमोदाइत्यपिमतं" ॥ १११ ॥ गोपी । "अजादित्वाट्टाप् । गोपा । गोपीश्यामागोपवल्लीगोपागोपालिकासचेतिवाचस्पतिः"। श्यामा । शारिवा । "सारिवा"। अनंता । उत्पलशारिवा । पंच उत्पलशारिवायाः । उपरसाळ । "उपलसरी" इतिख्यातायाः । योग्यं । ऋद्धिः । सिद्धिः । लक्ष्मीः । चत्वारि ऋद्धिनामकस्यओषधिविशेषस्य । "केवणी, मुरुडशेंगइतिच

लांगलीशारदीतोयपिप्पलीशकुलादनी ॥ खराश्वाकारवीदीप्योमयूरोलोचमस्तकः ॥ १११ ॥ गोपीश्यामाशारिवास्यादनंतोत्पलशारिवा ॥ योग्यमृद्धिःसिद्धिलक्ष्म्यौवृद्धेरप्याव्हयाइमे ॥ ११२ ॥ कदलीवारणवुसारंभामोचांशुमत्फला ॥ काष्ठीलामुद्गपर्णीतुकाकमुद्गासहेत्यपि ॥ ११३ ॥

ख्यातस्य ।" इमेयोग्यादयश्चत्वारोवृद्धेर्ऋद्धिनामकौषधेरप्याव्हयाःस्युः ॥ ११२ ॥ कदली । "अजादित्वाट्टापि कदला । कदलोपि । कदलश्चकदल्यसावितिव्याडिः ।" वारणबुसा । "वारणवुषा ।" रंभा । मोचा । अंशुमत्फला । काष्ठीला । षट् कदल्याः । मुद्गपर्णी । काकमुद्गा । सहा । त्रयं काकमूग "रानमूग" इतिख्यातायाःकाकमुद्गायाः ॥ ११३ ॥

वार्ताकी । "पुंस्यपिवार्ताकइति । वार्ता । वार्ताकुः । वार्तिगणस्तुवार्तागोवार्ताकःशाकबिल्वकइतिरभसः । वार्तावार्तिगणेटन्तावितिविश्वः । वार्ताकु रेषागुणसम्पयुक्तेतिवैद्यकाच्च ।" हिंगुली । सिंही । भंटाकी । दुष्प्रधर्षिणी । पंच वार्ताक्याः। रानवांगी "डोरली" इतिख्यातायाः नाकुली । सुरसा । रास्ना । सुगंधा । गंधनाकुली ॥ ११४ ॥ नकुलेष्टा । भुजंगाक्षी । छत्राकी । सुवहा । नव रास्नायाः । मुंगसी "मुंगसवेल" इतिख्यातायाः । "रास्ना सुगंधयोःस्थानेनागसुगंधेतिपाठः ।" विदारिगंधा । "विदारीगंधा"। अंशुमती । सालपर्णी । "शालपर्णी ।" स्थिरा । ध्रुवा । पंच सालपर्ण्याः । डाव

वार्ताकीहिंगुलीसिंहीभंटाकीदुष्प्रधर्षिणी ॥ नाकुलीसुरसारास्नासुगंधागंधनाकुली ॥ ११४ ॥
नकुलेष्टाभुजंगाक्षीछत्राकीसुवहाचसा ॥ विदारिगंधांशुमतीसालपर्णीस्थिराध्रुवा ॥ ११५ ॥
तुंडिकेरीसमुद्रांताकार्पासीबदरेतिच ॥ भारद्वाजीतुसावन्याशृंगीतुऋषभोवृषः ॥ ११६ ॥

"डवला, सालवण" इतिख्यातायाः ॥ ११५ ॥ तुंडिकेरी ॥ समुद्रांता । कार्पासी ॥ "कर्पासी ।" बदरा । चत्वारि कार्पास्याः साकार्पासी वन्या व नभवाचेद्भारद्वाजीत्युच्यते । एकं । शृंगी । ऋषभः। वृषः । त्रयं ऋषभाख्यौषधिविशेषस्य । "बैलघाटीइतिख्यातस्य ।" शृंगीशब्दइन्नंतः ॥११६॥ २८